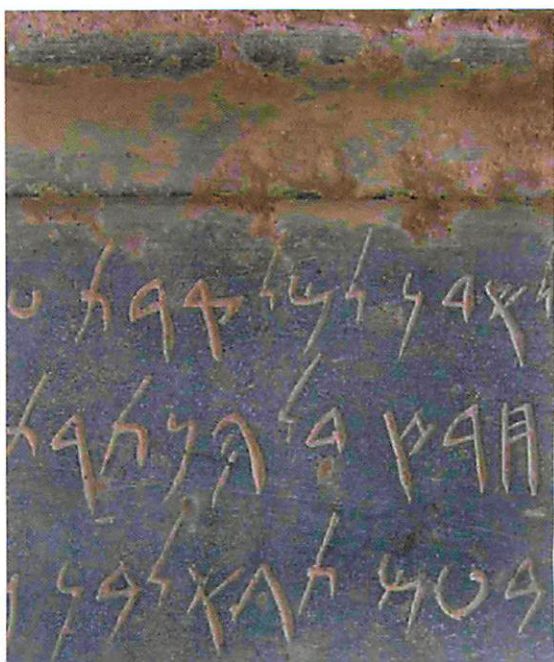
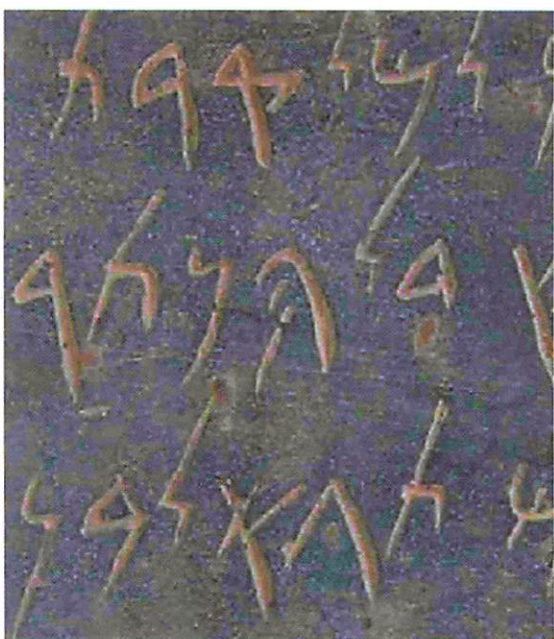
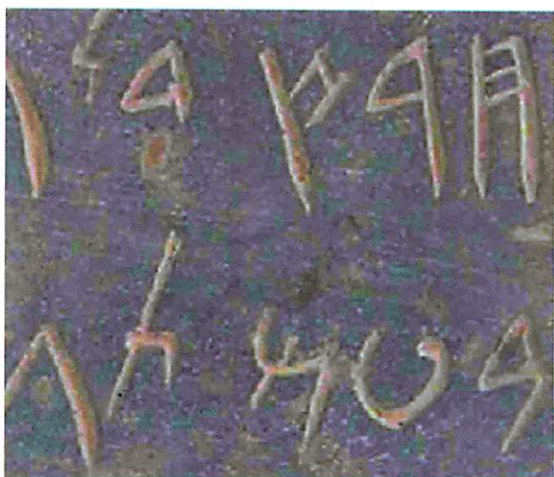

fites

núm 5 · any 2005

Aquesta publicació ha rebut un ajut econòmic de

GOVERN DE LES ILLES BALEARS
Conselleria d'Educació i Cultura

**Consell Insular
d'Eivissa i Formentera**

SUMARI

Editorial	2
Per memòria	4
Excavaciones arqueológicas en un solar de la calle Joan Planells (Eivissa) Marco Aurelio Esquembre Bebia, Glenda J. Graziani Echavarrí, Fco. Javier Moltó Poveda y José Ramón Ortega Pérez	9
El subsòl de sa Capelleta: Un tresor arqueològic a salvaguardar. Excavacions arqueològiques 2002-2005 José M ^a Lopez Garí, María J. Escandell i Ricard Marlasca Martín	17
Aproximació a l'origen de l'església de Sant Jordi del quartó de les Salines i d'altres temples pitiüsos Francesc Xavier Torres Peters	27
Un poc de toponímia històrica d'Eivissa Enric Ribes i Marí	41
L'energia eòlica aplicada a l'extracció d'aigua. Els molins aiguaders de les Pitiüses Joan Josep Serra Rodríguez	48
Notes breus d'Història Pitiüsa "Els de fora" i els vilers. Algunes notes d'una relació secular Antoni Ferrer Abárzuza	59
Novetats bibliogràfiques	61
Una ullada a Internet Ferran Nogués i Tolnay	66
Informació del MAEF Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera l'any 2004 Jordi H. Fernández	68
Información de l'AAMAEF Memoria de las actividades realizadas por la AAMAEF en el año 2004 Ana Mezquida Orti	75

FITES núm. 5 • any 2005

EDITA:	Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera Via Romana, 31 • 07800 Eivissa Tel. 971 30 17 71 • Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net
DIRECTOR:	Benjamí Costa Ribas
SECRETÀRIA DE REDACCIÓ:	Ana Mezquida Orti
CONSELL DE REDACCIÓ:	Jordi H. Fernández Gómez Antoni Ferrer Abárzuza Vicent Marí Costa Ernest Prats García
MAQUETACIÓ, IMPOSICIÓ I IMPRESSIÓ:	Impremta Ibosim, SL carrer de Pere Francès, 20-22 • Eivissa
DIPÒSIT LEGAL:	I-284-2000
PREU:	4,50 €

Editorial

Cinc anys després

L'aparició del número cinc de la revista *Fites* constitueix, per a tots aquells que la fem possible, una —si se'ns permet la redundància— fita molt especial. Després de quasi cinc anys, hem aconseguit editar el cinquè exemplar, número a partir del qual es considera que una publicació està ja consolidada. L'objectiu de presentar anualment un número de la revista davant la societat pitiüsa ha estat, fins ara, gairebé assolit.

En efecte, sense cap ànim de triomfalisme ni d'autocomplaença, modestament creiem haver aconseguit, en aquest lustre, ocupar un espai propi en l'oferta editorial pitiüsa de publicacions de caràcter cultural. A través de la revista, la veu de la nostra Associació i la problemàtica del Museu Arqueològic estan més amplament divulgades; i el lector interessat per temes d'arqueologia, història, patrimoni, museus i altres temàtiques afins, compta amb una publicació específica de les Pitiüses, en les pàgines de la qual pot trobar informacions diverses i, en general, creiem que ben interessants. I això ho hem fet superant no poques dificultats i entrebancs, sobretot de caire econòmic; i, ben certament, ho hem fet amb l'ajut d'algunes institucions i entitats a qui hem d'agrair molt sincerament la seva contribució. Però, també, mercès a l'aportació d'un grup cada vegada més nombrós d'investigadors i estudiosos, els quals han honorat les planes d'aquesta publicació amb els seus articles i treballs, que les han omplert de contingut.

Moltes coses han canviat, al nostre país i al món, en els quasi cinc anys que fa que som al carrer. Malauradament, molts esdeveniments tràgics han tingut lloc. No podem oblidar que férem la presentació del primer número el 23 de novembre del 2000, a les acaballes del segle XX, l'endemà del cruel assassinat d'Ernest Lluch, un polític que s'havia caracteritzat per la defensa del diàleg per acabar amb els conflictes. Des d'aleshores, els fets calamitosos s'han anat multiplicant en aquest cruent primer lustre del segle XXI. Però, cal reconèixer-ho

amb esperançada alegria, també són nombrosos els esdeveniments positius i moltes coses han anat canviant per a bé.

Centrant-nos en els temes que ens toquen de més a prop, hem de manifestar l'enorme satisfacció de la nostra Associació perquè l'esperat inici de les obres del Museu Monogràfic del Puig des Molins és ja una realitat. Els treballs començaren a primers de març i avancen a bon ritme, esperant-se que quedin enllestits cap a finals de 2006. Aquestes obres varen ser oficialment inaugurades el dia 12 del mes esmentat, per la Ministra de Cultura, Sra. Carmen Calvo, acompanyada per representants de l'executiva local del PSOE i per càrrecs del Govern Balear, del Consell d'Eivissa i Formentera i de l'Ajuntament d'Eivissa, amb tot un seguici de tècnics i funcionaris d'alt nivell. Segurament, no s'havien vist mai tants polítics junts dins del museu. Esperem i desitgem que, tanmateix, des d'ara s'esforçaran, tots i cadascun d'ells, per contribuir a resoldre els nombrosos problemes que encara pateixen el Museu Arqueològic i la necròpolis del Puig des Molins.

Justament, ara és ben preocupant la situació del Museu Arqueològic de Dalt Vila on, com ja hem denunciat en números anteriors, el seu estat va esdevenint insostenible, amb unes filtracions d'aigua cada cop més intenses després de cada ploguda, que fan veritablement difícil garantir les condicions de conservació de les peces arqueològiques allí exposades, i que agreugen els ja de per si greus problemes que fa temps patia aquest museu. Tot això, juntament amb el seu tortuós recorregut, difícil il·luminació, greus problemes de control ambiental, i no permetre l'accessibilitat de persones amb problemes de mobilitat, fa palès que no reuneix les condicions exigibles a un museu del segle XXI, i per això es planteja de manera urgent la necessitat de canviar de seu.

El Ministeri de Cultura ja ha donat una primera passa importantíssima en aquesta

direcció, que és adreçar-se als organismes de l'administració local sol·licitant-los que facin una oferta d'un solar on construir un edifici de nova planta. Malauradament, un cop descartat el Castell, ni a Dalt Vila ni a la resta de la part antiga de la ciutat hi ha cap immoble amb condicions adequades per acollir un museu; per això, el camí que s'ha emprés és l'únic viable per a poder tenir un futur Museu Arqueològic, adient amb l'immens patrimoni que aquesta institució conserva, modern, sense problemes infraestructurals i mediambientals, i amb els mitjans expositius que requereix la museografia actual. És per això que des de la nostra Associació volem fer una crida a l'Ajuntament i al Consell Insular per a que siguin generosos i, dins de les possibilitats que actualment permet el sòl de titularitat pública, ofereixin un solar adequat, amb superfície suficient per a un bon edifici, i també amb possibilitats d'una ampla zona d'aparcament per a facilitar l'arribada dels visitants, particularment de grups escolars o turístics, que habitualment es desplacen en autobusos.

Cal considerar que aquest futur museu, en un edifici singular d'arquitectura de qualitat, ben dissenyat en funció de les necessitats del centre i dels materials que s'hi han d'exposar, amb el ric patrimoni que ha d'exhibir i amb un atractiu programa d'activitats, fàcilment esdevindria una de les senyes d'identitat de les Pitiüses, i un focus d'atracció cultural, tant per als propis ciutadans com per als milers de visitants que cada any escullen les nostres illes com a lloc de vacances. Un nou museu arqueològic no és un luxe ni un caprici; amb un museu nou, que respongui a les necessitats actuals, tots hi guanyarem.

Però si la situació del Museu Arqueològic permet albirar certes esperances per al seu futur, la situació del patrimoni pitiús darrerament mostra símptomes preocupants. No sembla que hi hagi una política clara a l'hora de protegir béns, ni a la d'invertir en conservació i restauració, ni pareix que es compti amb programes que jerarquitzin i prioritzin clarament les necessitats d'intervenció. Per exemple, s'han deixat caducar expedients de declaració de Bé d'Interès Cultural i algun d'aquests béns ha desaparegut. Ara, en canvi, s'està lliurant una batalla aferrissada per protegir l'escola pública de sa Graduada, quan dins la ciutat mateix altres immobles de significació històrica als darrers anys han anat sent enderrocats o radicalment transfor-

mats. Estam d'acord en què es pugui plantejar la declaració de sa Graduada com a Bé Catalogat, atenent a la importància històrica i social que ha tingut aquesta escola en la vida de la ciutat d'Eivissa des dels anys trenta del segle XX. Però aquesta manera de fer, a molts dóna la impressió que l'ànsia proteccionista té un caràcter més aviat oportunista des del punt de vista polític.

D'altra banda, pel que fa al patrimoni arqueològic, no creiem que sigui el més adequat pretendre reconstruir una casa romana damunt l'edifici A de ses Pallisses de Cala d'Hort, gastant l'enorme xifra en que, segons han publicat els mitjans locals de comunicació, s'ha pressupostat aquesta reconstrucció. Quants altres jaciments arqueològics importants podrien ser restaurats i acondicionats amb els mateixos diners?. La pregunta és especialment congruent considerant que molts d'ells resten desatesos i alguns, fins i tot, abandonats a la seva sort. En voleu un exemple significatiu? Doncs esmentarem, com a botó de mostra, el cas de la necròpolis de ses Torres (un indret, per cert, on la fúria urbanitzadora està canviant radical, i ara ja definitivament, la fesomia original d'aquest paratge), on ja només alguns dels divuit hipogeus que va excavar a principi de segle XX la Sociedad Arqueológica Ebusitana, resten visibles al jardí d'una casa particular. Esperarem a que es vulgui construir el terreny que resta en aquesta parcel·la per signar, impotents, el certificat de defunció d'aquesta important necròpolis rural de l'Eivissa púnica?.

Cal que s'actuï preventivament quan encara hi ha temps, que no esperar a que el problema ja sigui irresoluble. I això, sobretot, quan el patrimoni és afectat per infraestructures promogudes per les administracions públiques, com ha passat amb les diverses restes arqueològiques descobertes en les obres del desdoblament del segon cinturó de ronda d'Eivissa. El problema s'hauria d'haver plantejat d'antuvi, mitjançant actuacions preventives sistemàtiques abans de la definitiva redacció del projecte; quan, si apareixia alguna resta important, hi havia marge per trobar solucions i fer modificacions. Mai no s'hauria d'haver deixat que els arqueòlegs haguessin de córrer darrera les màquines. I encara menys, després, desligitimar-los públicament per fer el que fa qualsevol altre ciutadà: cobrar per la seva feina. ■

PER MEMÒRIA

500 ANIVERSARI D'UN ATAC TURC A SES SALINES (1505)

El dia 24 d'agost de 1505 es va produir un atac de galeres turques a ses Salines. En aquells moments s'estava fent la collita de la sal, per la qual cosa hi havia concentrada a la zona una gran quantitat de gent, que provenia de tots els punts de l'illa. El desplaçament afectava a famílies senceres, i s'aprofitava gairebé qualsevol lloc per a poder dormir, bé sigui servint-se de les cases existents al lloc, bé sigui als boscos propers als estanys.

Malgrat l'existència de guàrdies i talaies, aquell dia els turcs desembarcaren de les seues galeres i, aprofitant la foscor de la nit, atacaren la contrada. Els que pitjor ho passaren eren els que estaven a la casa de Joan Cardona, on morí un jove encarregat de vigilar

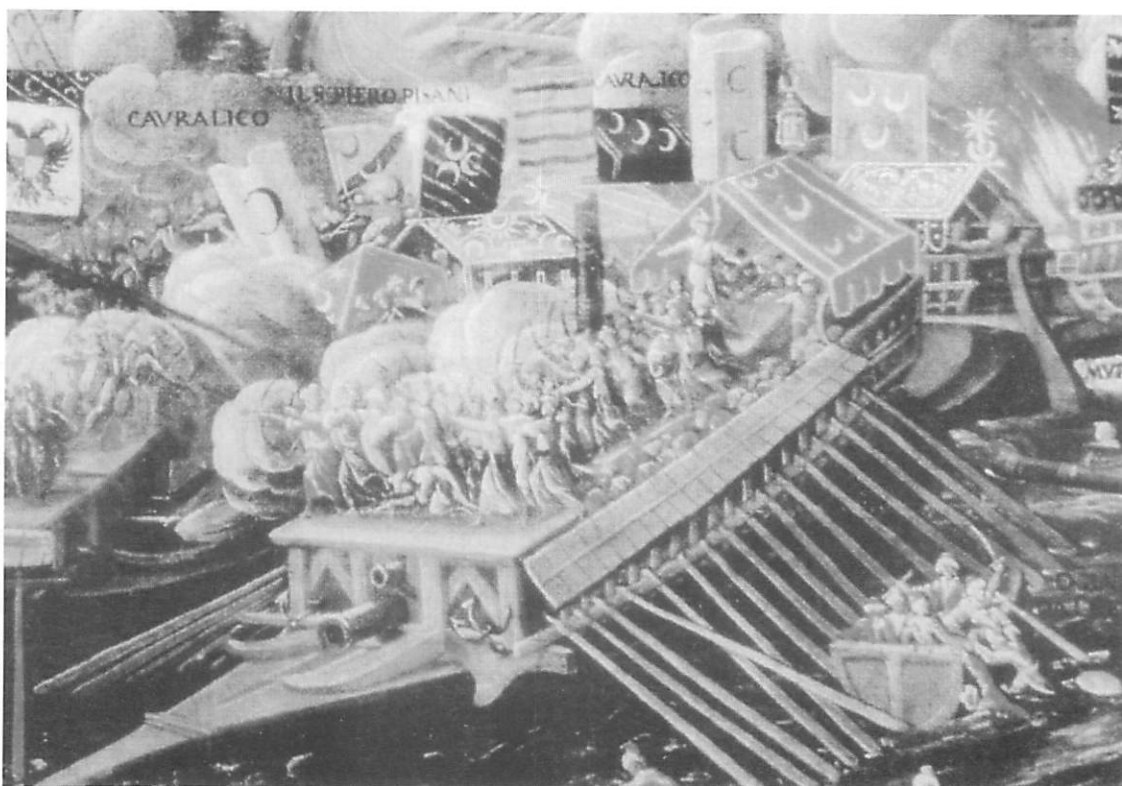
la casa, i foren captivats vint-i-quatre adults i tres infants.

La Universitat d'Eivissa va decidir intentar aconseguir, mitjançant un pagament, el rescat de les dones i els infants.

Els atacs de les naus turques varen ser el fet més significatiu de la història de les illes Pitiüses (i també de la resta de les Balears i de tota la Mediterrània Occidental) del segle XVI. No passava any en el que es produïssin un o més atacs, que moltes vegades acabaven amb eivissencs captius. S'ha de recordar també que, per mor d'aquesta mateixa inseguretad, l'illa de Formentera es mantindrà despoblada fins a finals del segle XVII.

El cançoner popular recull diferents peces dedicades a aquesta temàtica, mostra de la importància que tengueren aquestos fets en la tradició de les nostres illes.

Ernest Prats García

► Galera turca. Fragment d'un quadre anònim del segle XVI del Museu Correr de Venècia.

350è ANIVERSARI DE LA PROMULGACIÓ DELS CAPÍTOLS DE POLÍTICA I BON GOVERN D'EIVISSA (1655)

El dia 8 de gener de 1655, el governador de l'illa d'Eivissa, Francisco de Miguel, dictà els anomenats Capítols de Política i Bon Govern de la Illa de Ivija. Havien estat aprovats anteriorment pel Consell General de la Universitat el juny de 1654.

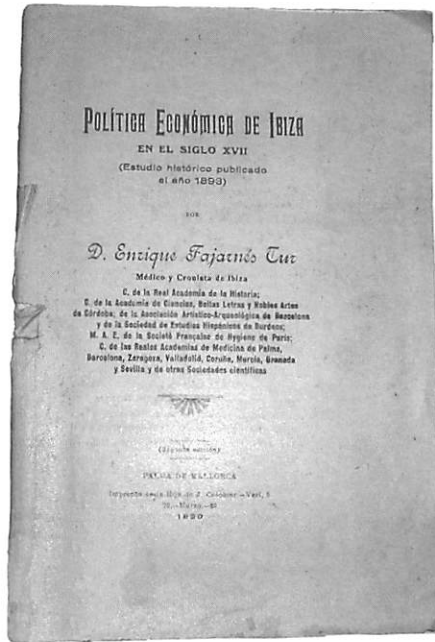
Aquesta normativa va ser publicada i comentada per Enric Fajarnés Tur el 1893.

Es tracta d'un complet recull de normes, de caire proteccionista, que tenien com a finalitat aconseguir controlar els preus dels productes bàsics, que havien entrat des de feia ja anys en una molt forta espiral inflacionista. S'ha de tenir present, a més, que el 1652 s'havia produït una epidèmia de pesta bubònica, que havia causat més de set-cents morts, agreujat encara més els endèmics problemes de producció local d'aliments. En resum, el que es tracta és d'impedir les exportacions dels productes de l'illa, per a evitar l'augment dels preus. Els que controlaven una part important de les collites eren els arrendataris dels drets dels conseqüents, i estaven interessats en vendre la producció a l'exterior, per a intentar aconseguir uns majors beneficis.

30è ANIVERSARI DE LA PUBLICACIÓ DEL LLIBRE EIVISSA CARTAGINESA (1975)

En la història de l'arqueologia eivissenca, no hi ha dubte que suposa una fita de molt relleu la tasca desenvolupada per Miquel Tarradell i Mateu (Barcelona, 1920-1995) i la seva esposa Matilde Font i Sariols (Barcelona, 1923-1975), plasmada principalment en el seu llibre Eivissa cartaginesa, del que enguany es compleix el trentè aniversari de la seva publicació. Malauradament, aquest any 2005 és tanmateix el trentè aniversari del traspàs de la senyora Font i el desè del del Dr. Tarradell.

Al capdavant d'un petit grup d'alumnes –format per Mercè Roca, Núria Tarradell i Jordi H. Fernández–, en setembre de l'any 1971, aquest matrimoni d'arqueòlegs va endegar un programa de recerca sobre l'Eivissa púnica, que canviaria per complet la visió que fins aleshores es tenia d'aquesta etapa de la Història Antiga eivissenca. Aleshores,

Reedició de l'estudi dels Capítols de Política i Bon Govern que va publicar E. Fajarnés al 1893 (Foto: E. Prats).

Els 110 capítols que formen aquesta normativa recullen els preus de molts productes i els salaris a pagar a diferents professions i oficis.

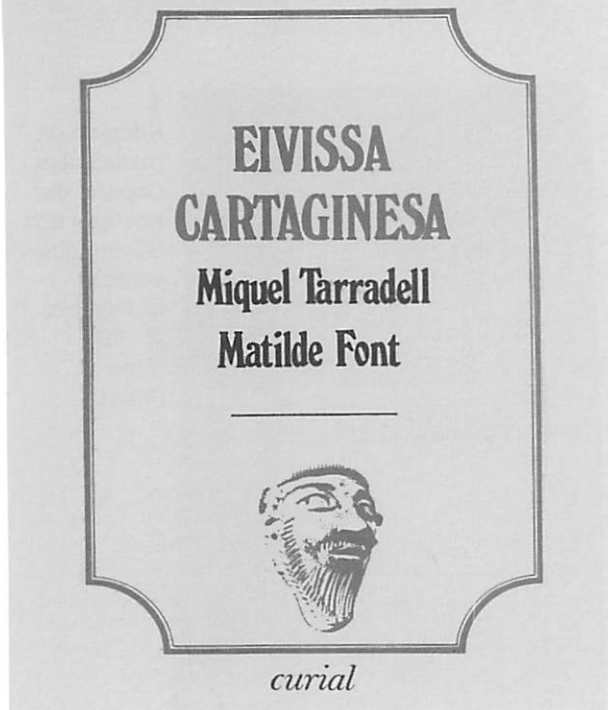
Com és de suposar, l'efectivitat de normes com aquesta era més aviat limitada, i les exportacions, ara de manera il·legal, seguiren. De tota manera, no es pot negar que va ser un intent d'afavorir les classes populars, que eren les que més patien els constants augments dels preus.

Ernest Prats García

M. Tarradell i M. Font ja eren dos investigadors de gran experiència i reconegut prestigi en el camp d'estudis de l'arqueologia púnica.

M. Tarradell havia ésset director del Servei d'Excavacions del Protectorat Espanyol i director del Museu de Tetuan des de 1948 fins al 1956, quan va guanyar per oposició la càtedra d'arqueologia, epigrafia i numismàtica de la Universitat de València. Allí va romandre fins al 1970, quan va passar a ocupar la mateixa càtedra, aleshores recent creada, a la Universitat de Barcelona. Un cop pressa possessió de la seva nova plaça, la seva primera iniciativa científica va ser el programa d'investigacions sobre l'Eivissa púnica, cultura aquesta que tan bé coneixia a partir de la seva experiència al nord d'Àfrica.

Les seves investigacions a Eivissa suposaren la reunió, anàlisi i avaluació de tota la desigual informació arqueològica disponible, des de l'obtinguda per les primeres excavacions de la Sociedad Arqueológica Ebusitana, passant, sobretot, per les campanyes dirigides per

Carles Román Ferrer entre 1914 i 1929, a més d'altres treballs posteriors, com els de José M^a. Mañá, Míriam Astruc, Mariano del Amo, M^a. Eugènia Aubet, etc. A partir d'aquí, per mitjà de l'estudi dels jaciments coneguts i dels materials arqueològics dipositats al Museu Arqueològic d'Eivissa, varen ser capaços de fer una lectura històrica del passat púnic de l'illa on, per primera vegada, eren tractades amb rigor qüestions d'economia, demografia i societat. Fruït de tota aquesta recerca són un bon nombre d'articles sobre diversos aspectes de l'arqueologia punicoebusitana, apareguts a diverses publicacions científiques. Però l'edició més important és, sens dubte, el llibre titulat Eivissa cartaginesa, signat per ambdós, on es concentren i sintetitzen tots els resultats de la seva extensa investigació duta a terme a la nostra illa.

Més enllà de la importància científica que va tenir l'aparició d'aquesta obra, val la pena subratllar que la publicació fos en català, quan l'ús de la nostra llengua encara era ben lluny d'estar normalitzat. Això ja mostrava prou clarament el tarannà dels seus autors. L'edició era a càrrec de l'editorial Curial, compromesa amb la difusió de la llengua i cultura catalanes, cosa gens fàcil en aquells moments finals de la dictadura franquista.

Desafortunadament, quan el llibre ja era a punt de sortir, Matilde Font va morir prematurament, en la plenitud de la seva maduresa intel·lectual, després d'una greu malaltia. Deixava inacabada la seva tesi doctoral sobre les necròpolis púniques d'Occident, així com un grapat d'articles i treballs, alguns d'ells realitzats conjuntament amb el seu marit i referits a l'Eivissa púnica, com l'estudi de les necròpolis rurals, el dels santuaris punicoebusitans i el catàleg de la ceràmica púnica eivissenca. El primer, aleshores gairebé acabat, va ser finalment editat l'any 2000 dins la sèrie de Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera; però la resta, dissortadament, mai no arribaren a concloure's. Això, sens dubte, va suposar un fre sensible per al desenvolupament de l'arqueologia púnica d'Eivissa, justament quan aquesta havia realitzat el seu definitiu enlairament.

En qualsevol cas, l'aparició de l'Eivissa cartaginesa marca un abans i un després en la història de la investigació arqueològica eivissenca, perquè suposa la base i el punt de partida de la major part de la recerca que s'ha portat a terme posteriorment i fins als nostres dies, sobre el passat púnic d'Eivissa.

Benjamí Costa Ribas

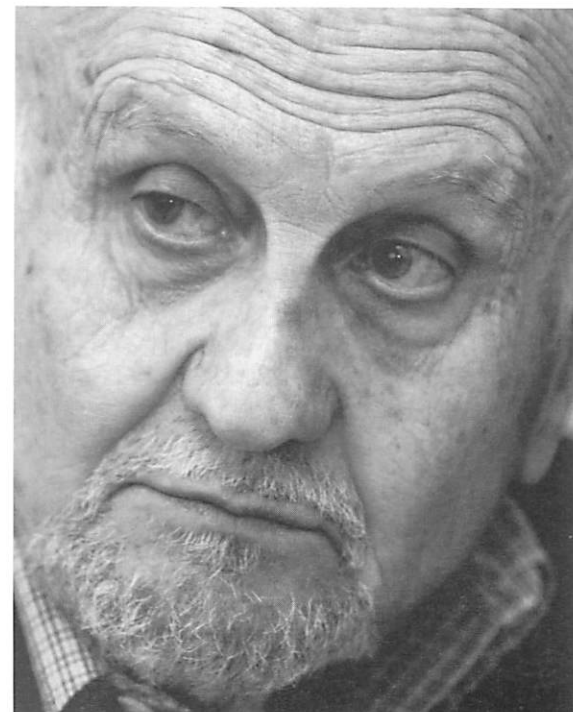
ENRIC FAJARNÉS CARDONA (EIVISSA, 1916-2003)

Nascut al barri de Dalt Vila, en concret a la plaça d'Espanya, a la casa coneguda com a Can Cardona, estudià batxillerat a Eivissa i després es llicencià en dret i realitzà estudis de Sociologia i Filosofia i Lletres.

Ja des de molt jove començà a escriure a diferents publicacions, ocupació que mantindria fins a gairebé poc temps abans de la seua mort. La seua obra està escrita majoritàriament en llengua castellana, i inclou la poesia, la narrativa i la prosa.

El que realment ens interessa recordar d'aquest autor són el conjunt d'obres que dedicà

Foto de
Vicent Marí.
(cortesia de
l'Enciclopèdia
d'Eivissa i
Formentera).

a l'illa d'Eivissa: Viaje a Ibiza (1958), La Ibiza de nuestro tiempo (1978), Lo que Ibiza me inspiró (1985, amb edicions posteriors ampliades) i Antes del Silencio (1998).

A totes elles, amb la seua impecable prosa, es descriuen fets i personatges de la història d'Eivissa des de finals del segle XIX fins a mitjans del segle XX.

Malgrat d'estar davant d'obres de creació literària, i no d'història en el sentit estricte de la paraula, no es pot prescindir d'elles si es vol tenir una completa visió de la nostra història contemporània. Amb la seua mort, Eivissa ha perdut a uns dels seus millors creadors literaris.

Ernest Prats García

RAFAEL SÁINZ FUERTES (1928-2004)

Rafael Sáinz va néixer a Madrid. Es va llicenciar en Dret i, posteriorment, va obtenir un màster d'Economia Política per la National University of Dublin. Ingressà al Banc Hispano-americà l'any 1954, on va ser nomenat Director del Departament d'Estrangeria a Madrid. Amb el pas del temps, va ocupar diferents direccions als departaments centrals d'aquest banc, jubillant-se el 1986 i establint la seva residència permanent a Santa Eulària des Riu.

La seva vinculació amb l'illa d'Eivissa es remunta a la seva infantesa, quan el seu pare, el banquer Rafael Sáinz de la Cuesta, va venir a l'illa als anys trenta, convidat pel seu amic i company d'estudis, el pintor Rigoberto Soler. Poc després, el Sr. Sáinz va adquirir una finca als afores de Santa Eulària des Riu, batejada amb el nom de Getsemaní i avui dia parcel·lada, on va construir una casa per estiuejar, popularment coneguda com "Casa des Banquer".

Juntament amb el seus germans i la seva mare, la Sra. María del Perpetuo Socorro Fuertes Fernández-Maqueira, complint el desig del seu pare i marit, varen fer donació a l'Estat de la important col·lecció arqueològica de peces eivissenques, que el Sr. Sáinz de la Cuesta havia anat recollint, per a que s'exposés permanentment al Museu Arqueològic d'Eivissa. Aquesta col·lecció va tenir com a nucli inicial l'adquirida l'any 1942 als hereus de la família Roman i Calvet, i ampliada posteriorment amb altres peces diverses, per mitjà de compres i donacions d'amics i coneguts. Després del traspàs del seu pare, totes les peces varen ser inventariades, una per una, per Rafael Sáinz Fuertes, abans que tota la col·lecció fos lliurada al Museu Arqueològic Nacional per a la seva restauració i catalogació l'any 1965. Posteriorment, ja a l'any 1968, la col·lecció va ser íntegrament traslladada a Eivissa, on des d'aleshores es conserva al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

Des del seu retir a Santa Eulària, el Sr. Sáinz Fuertes es va fer criador de cans eivissencs i, fruit d'aquesta afecció juntament amb la literària, va ser la publicació del llibre *Historias de Mel*. El podenco ibicenco que, a més de contar la vida d'aquest ca, també recull vivències personals, costums, personatges, històries i llegendes de l'illa. També ens ha deixat un interessantíssim article sobre la història i vicissituds del primer vaixell cuirassat que va tenir l'Armada espanyola, titulat *La Numancia "de corasa"*, publicat al número 3 de la revista *Fites*. La seva inquietud per la història, el va portar a escriure les vivències personals i de la seva família en un llibre, que lamentablement ha restat inèdit, titulat *Vacaciones truncadas*, sobre la Guerra Civil, en el que aporta dades del màxim interès.

Rafael Sáinz Fuertes era soci de l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic des de la seva constitució, participant en totes les activitats i actes de la nostra entitat. Va morir sobtadament d'una afecció cardíaca, dolència que patia feia alguns anys, a Santa Eulària des Riu, el 16 de novembre de 2004.

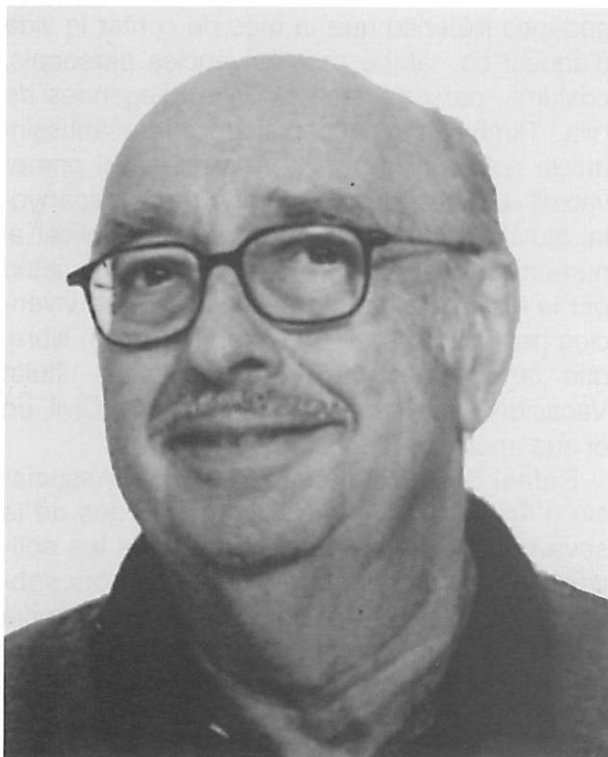
Jordi H. Fernández

JOSÉ LUIS GORDILLO COURCIÉRES (1926-2005)

Nascut a Arbouans (Doubs, França), José Luís Gordillo era Llicenciat en Ciències Polítiques i Psicologia per la Universitat Complutense de Madrid. La seva activitat professional es va desenvolupar en el món empresarial, dirigint un gabinet assessor d'empreses.

Al 1951 va establir la seva segona residència a la zona des Caló, a l'illa de Formentera, interessant-se per la seva arqueologia, història, costums i toponímia. Juntament amb el naturalista anglès Frank Jackson, també desaparegut, va localitzar distints jaciments de l'illa, informant al Museu Arqueològic d'Eivissa dels seus descobriments i acompanyant els seus membres en diverses visites a l'illa per catalogar-los. D'entre elles, possiblement la més memorable va ser la de la cova des Fum, als penya-segats de la Mola, plena de dificultats i anècdotes. D'altra banda, cal fer constar també que el Sr. Gordillo va fer lliurament al museu de tots els fragments de ceràmica –prehistòrica i andalusina– que havia anat recollint en les seves diverses visites a les coves de la Mola, entre ells uns fragments de ceràmica prehistòrica amb decoració incisa, trobats a la cova des Fum, de gran interès.

Foto de Vicent Ferrer Mayans (cortesia de l'Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera).

La seva estreta vinculació amb el museu va fer que a l'inici dels anys vuitanta participés en l'excavació del castellum romà de can Blai com un membre més de l'equip. Tots els participants recordarem sempre com José Luís, juntament amb la seva esposa Matilde Gallardo, cada estiu acollien amb una festa, a la seva casa d'es Caló, als membres de l'equip d'excavació.

Escriptor de ploma i estil àgils, al marge de les publicacions de caràcter professional, és autor de més de cent cinquanta articles sobre història, castellologia, literatura, ciències socials i psicologia, i d'una vintena de monografies sobre aquestes matèries. Sobre les Pitiüses va publicar també diversos treballs, sobretot sobre l'illa de Formentera. Al 1976 publica *Leyendas de Formentera*, on recull tretze narracions en les que es mesclen el mite, el conte i la llegenda. Al 1981 edita *Formentera. Història de una isla*, que és la primera obra de conjunt publicada sobre la història de Formentera, des de la prehistòria fins al segle XX. Dos anys més tard, al 1983, apareixerà *Dos ensayos sobre Formentera*, en els que tractarà, per una banda, de la Formentera de Guillem de Montgrí, el repoblament de l'illa i el seu repartiment entre els conqueridors, i per altra banda, del procés demogràfic de Formentera durant els segles XVIII i XIX. L'any 1987 publicarà el llibre *La columna de Bayo*, que tracta de manera novel·lada de l'expedició d'aquesta força expedicionària a les Balears, i en la que es reflecteixen els esdeveniments a Eivissa i Formentera durant aquest període de la Guerra Civil. Finalment, al 1993 donarà a conèixer el seu estudi de la derrota naval de Rodrigo de Portuondo en aigües de Formentera, amb el treball titulat *Un combate naval en Formentera*. Des d'aleshores, la seva producció bibliogràfica ha continuat, per bé que amb temes que ja no tenen a veure amb les Pitiüses.

Poc abans del seu inesperat traspàs, va tenir la gentilesa de fer-me arribar, com sempre va fer amb totes les publicacions que feien referència a les nostres illes, una recopilació molt selecta de cinquanta-quatre articles de la seva copiosa bibliografia, titulada *Cobijo de Artículos*, que havia aparegut a finals de 2004.

José Luís Gordillo Courciéres ens deixà de sobte, aquest passat 31 de gener de 2005, a l'Hospital General de València, ciutat on residia.

Jordi H. Fernández

Excavaciones arqueológicas

*en un solar de
la calle Joan Planells (Eivissa)*¹

Marco Aurelio Esquembre Bebia
Glenda J. Graziani Echavarri
Fco. Javier Moltó Poveda
José Ramón Ortega Pérez

RESUM: De les darreres intervencions arqueològiques que s'han dut a terme a la ciutat d'Eivissa, destaca l'excavació del jaciment situat en un solar del carrer de Joan Planells, propietat de la família Maimó. Aquest jaciment, vinculat a la necròpolis del Puig des Molins, ha estat excavat durant un període de tres mesos, al llarg del qual s'han exhumat nombroses estructures en bon estat de conservació i de gran rellevància arqueològica. Es tracta d'un conjunt d'espais articulats entre si i protegits per un mur de grans dimensions, així com un sector de necròpolis que recull una variada tipologia d'enterraments propis de l'antiguitat tardana. Tots aquests elements permetran noves aportacions al coneixement de la ciutat d'Ebusus en època antiga (des del segle III aC fins al IV dC). Donem a conèixer una petita mostra de la riquesa material que el jaciment ha aportat, que es veurà amplament complementat amb les conclusions de l'estudi que s'està portant a terme.

SUMMARY: Among the last archaeological works undertaken in the town of Ibiza in the last years, can be emphasised the excavation of a site situated in a plot of Joan Planells street, property of Maimó family. This site, related with the ancient cemetery of Puig des Molins, has been excavated during three months. During this time several structures, kept in a good condition and with great archaeological interest, has been uncovered. They consist in a group of spaces articulated one with other and protected by a big wall. Also we find a sepulchral area with several types of burial dating to the Late Antiquity. All these elements will allow new knowledge about the town of Ebusus in several periods of Antiquity (from the 3rd Century bC to the 4th Century aD). In this article we show just a sample of the material remains recovered from this site, with important items among them. This sample will be widely completed with the conclusions of the research already being done.

---

1. LA ACTUACIÓN ARQUEOLÓGICA

Una de las últimas intervenciones arqueológicas que se han llevado a término en la ciudad de Eivissa, ha sido la realizada en un solar situado entre las calles Joan Planells y

Vía Púnica, propiedad de la familia Maimó. Dicho solar está situado a sólo 200 m. del límite septentrional del área conservada de la Necrópolis del Puig des Molins, dentro del área declarada Bien de Interés Cultural. Las excavaciones arqueológicas realizadas tuvieron lugar entre el 2 de junio y el 31 de septiembre de 2003.

Atendiendo a la situación del solar y a las características especiales de la ciudad de Eivissa y siguiendo las normativas, tanto municipales como la vigente Llei del Patrimoni Històric de les Illes Balears, la empresa promotora

1. Queremos agradecer al Consell Insular d'Eivissa i Formentera, en la persona de Joan Ramón Torres, su inestimable ayuda, tanto para la coordinación como para la consecución de esta excavación. También al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, en su director, Jorge Fernández, y su conservador, Benjamí Costa, por su colaboración. Y a la familia Maimó por su valiosa aportación a la ciudad de Eivissa.

realizó una serie de sondeos arqueológicos previos, en los que se documentaron numerosos restos arqueológicos que evidenciaban la existencia de un importante yacimiento en la mayor parte de la superficie a edificar. Ante la perspectiva de la futura urbanización del solar, la empresa constructora EDIF. MAYMÓ S.L. en una primera fase, y en una segunda el Consell d'Eivissa i Formentera, promovieron su excavación arqueológica en extensión, con la finalidad de documentar los restos arqueológicos existentes. Dicha actuación fue llevada a cabo por la empresa ARPA Patrimonio S.L., bajo la dirección técnica de Marco Aurelio Esquembre Bebia y Glenda J. Graziani Echávarri. Toda la intervención arqueológica estuvo bajo la supervisión de los técnicos de la Conselleria de Cultura del Consell Insular d'Eivissa i Formentera.

La excavación ha permitido exhumar unos 425 m² de yacimiento arqueológico, documentando un gran número de enterramientos, todos ellos relacionados a numerosas estructuras constructivas, entre las que se han recuperado una importante cantidad de materiales –incluyendo piezas que, como se verá, son de gran importancia histórica–, que han sido depositados en el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

Perspectiva general desde el Oeste de los restos arqueológicos puestos al descubierto en el solar Maimó. ▼

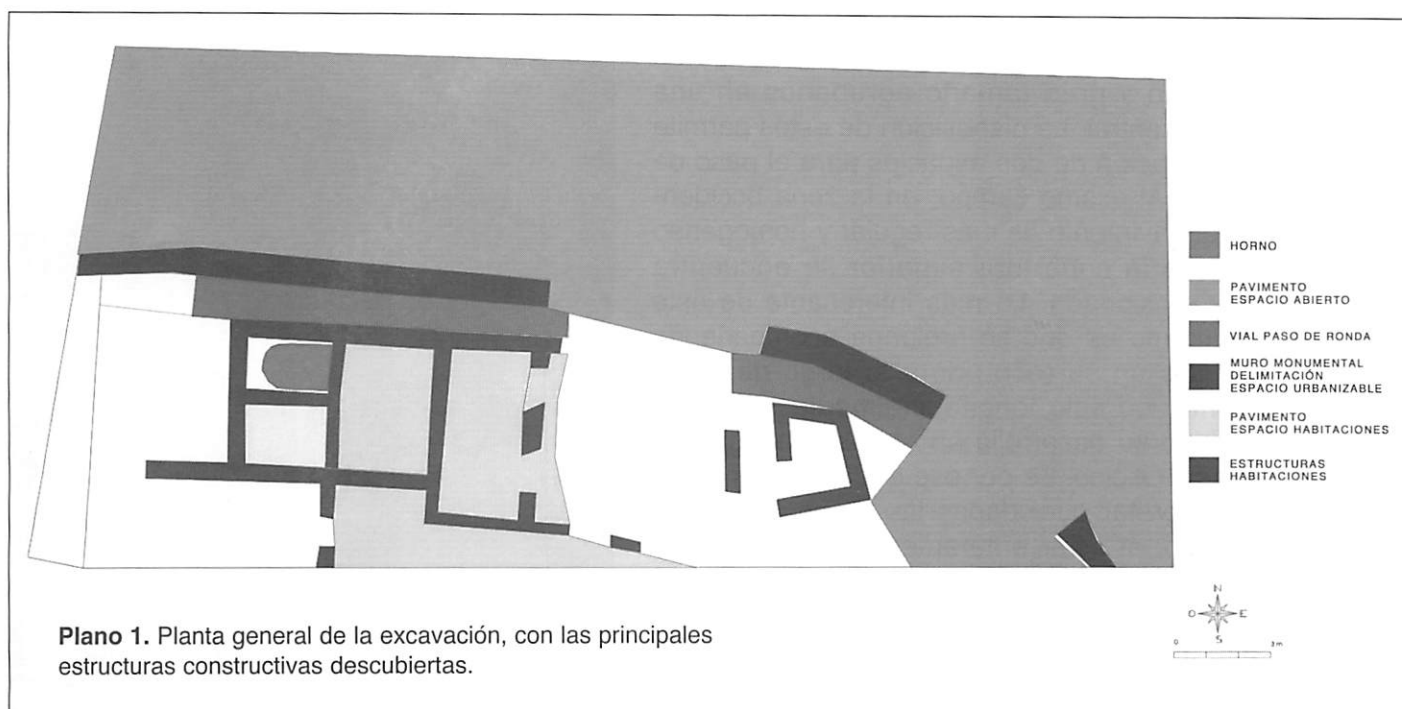

2. EL YACIMIENTO

Los restos arqueológicos puestos al descubierto presentan una situación eminentemente urbana, hecho reflejado en la distribución espacial de las unidades de habitación exhumadas y los restos de un gran muro que las delimita, así como el acceso monumental que se ha detectado en el extremo oriental del mismo. Dicho muro divide el solar longitudinalmente en dos partes, que estructuralmente se comportan de forma diferente. La parte Sur pasa por ser un espacio organizado, con estancias articuladas entre sí, estando la parte Norte conformada por un espacio abierto pavimentado.

Sin lugar a dudas, dentro de este amplio conjunto de restos constructivos, la estructura arqueológica más destacable es el muro ya citado, de gran potencia y construido con sillares de piedra caliza de grandes dimensiones (0'75 cm. de ancho, por 0'60 cm. de alzada por 0'80 cm. de profundidad), que presenta un esmerado trabajo de aparejo, y que recorre el yacimiento de Este a Oeste, dibujando una ligera curva en el extremo oriental del solar. Está dividido en tres tramos por dos discontinuidades o cortes, fruto de la pérdida del registro arqueológico por la acción humana, probablemente en época reciente, salvo un tercer tramo situado más al Este que, en principio, pensamos corresponde a un acceso monumental. Este acceso, de grandes dimensiones, se evidencia por el hallazgo de goznes de puerta, el desarrollo de un pavimento perfectamente definido y por la referencia de un picaporte documentado en los sondeos previos.

En cuanto a las estancias localizadas en el sector meridional del solar, se han distinguido hasta cinco unidades de habitación, de planta eminentemente rectangular y articuladas entre sí. La arquitectura de esta zona consta de una serie de muros de buena factura, ejecutados con bloques de piedra de tamaño mediano desbastados y trabados con mortero hecho de tierra y gravas. En zonas puntuales se ha conservado parte del enlucido de los muros, compuesto por un revoque de argamasa con fragmentos de cerámica, a fin de darle mayor consistencia, y una capa de enlucido de cal en el exterior. Los espacios definidos por estos muros estaban dotados de pavimentos (en algunos casos en buen estado de conservación), los cuales, en su última fase, estaban hechos de opus signinum. Como medida de conservación se ha preservado uno de los

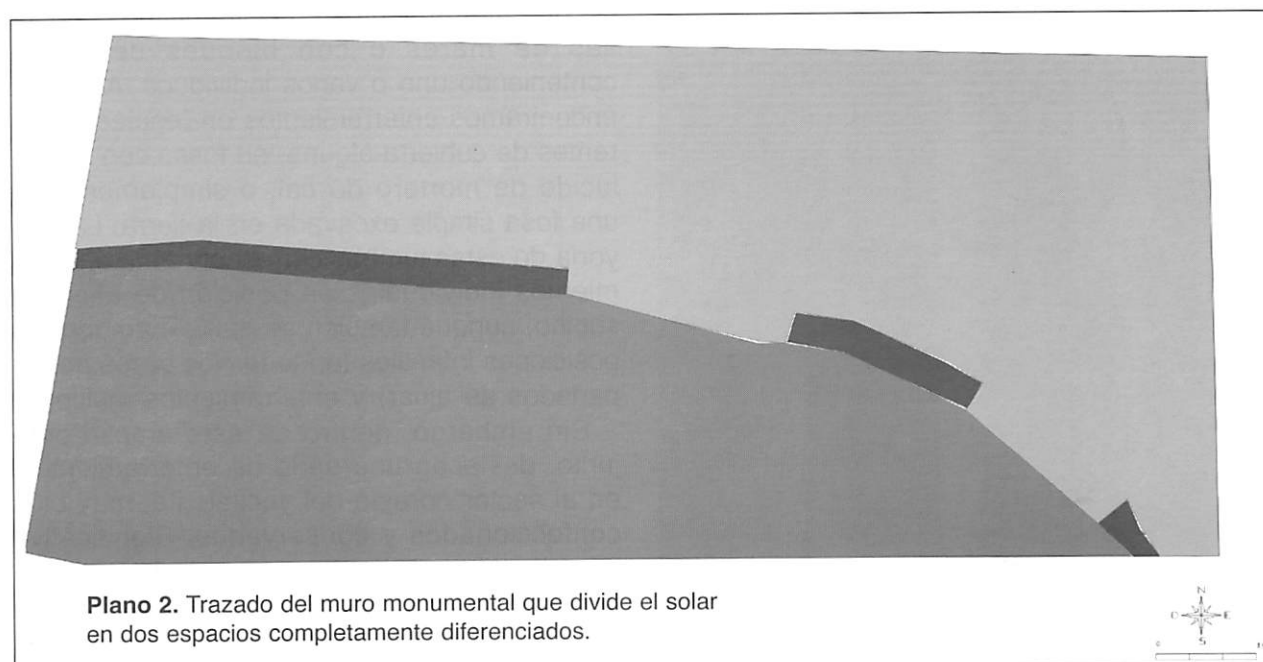

pavimentos en el ámbito A, el que estaba en mejor estado de conservación.

Respecto a este sector del yacimiento, cabe destacar el hecho que el acceso a este espacio, al menos el que se ha podido documentar de época romana, está orientado hacia el Sur, relacionado con un pavimento, de muy buena factura, que abarca todas las estructuras y se introduce en el perfil sur, bajo la Vía Púnica. Sobre éste fueron halladas diversas piezas tales como una cucharilla de hueso que presenta una decoración incisa en el mango y varios fragmentos de exvotos de tipología común en el registro arqueológico local. Estos

elementos, junto al hallazgo de dos inscripciones púnicas, podrían indicar la proximidad de un templo o de una zona cultual.

El sector Norte del solar se caracteriza básicamente por la ausencia de estructuras, constituyendo un espacio muy regular que se adosa al gran muro por el Sur y se introduce en el solar de Artes y Oficios por el Norte. El elemento fundamental que habría que destacar en esta parte Norte del yacimiento, es un pavimento de mortero de cal y fragmentos de cerámica (opus signinum). Este pavimento se desarrolla desde el lado Noroeste del yacimiento, corre paralelo al muro y está relacionado con el acceso o

puerta monumental en la zona Sureste. En la zona oriental es muy irregular, con cantos de mediano y gran tamaño agrupados en una banda central. La disposición de estos permite la recreación de dos espacios para el paso de carros. Al mismo tiempo, en la zona occidental, el pavimento es más regular y homogéneo aunque la cobertura superior se encuentra muy erosionada. Lo más interesante de este pavimento es que se prolonga acompañando al muro en su recorrido a lo largo del yacimiento, no solo longitudinalmente, sino que también se desarrolla en el solar contiguo de Artes y Oficios. Es por eso que nos inclinamos a interpretar que, dadas las proporciones del espacio, al estar enteramente pavimentado y por lo que parece carente de estructuras y elementos de habitación, nos encontraríamos ante un espacio urbano claramente definido y planificado y que al presentarse pavimentado tendría una cierta significación en la trama urbana de la ciudad.

3. MOMENTOS CRONOLÓGICOS Y USOS

En cuanto a los niveles de ocupación del solar podemos definir un estrato superficial de construcciones modernas y contemporáneas, que se corresponde con la vivienda de la familia Maimó, bajo el que se desarrolla un nivel

Enterramiento de inhumación en fosa simple. ▼

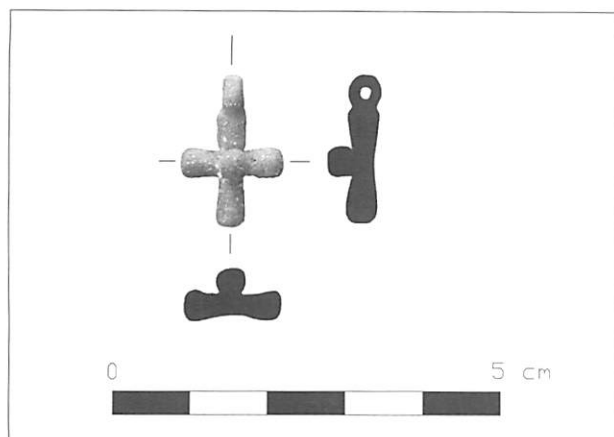

▲ Enterramiento de inhumación en fosa construída.

de tierras de labor con algunos materiales residuales de cronología medieval.

Tras estos niveles se ha localizado una serie de enterramientos, pertenecientes a una necrópolis tardorromana, en la que se ha exhumado un total de 33 individuos repartidos en 28 tumbas. Este conjunto de enterramientos documentados en el yacimiento de Joan Planells es rico en tipologías. Así, hay presencia de enterramientos en cista, hechos con losas de marés o con bloques de caliza conteniendo uno o varios individuos. A su vez encontramos enterramientos en tegulae, o carentes de cubierta alguna, en fosas con un enlucido de mortero de cal, o simplemente en una fosa simple excavada en la tierra. La mayoría de estas tumbas corresponden a enterramientos individuales en posición de decúbito supino, aunque también se han exhumado deposiciones infantiles (en todos los casos acompañados de ajuar) y enterramientos múltiples.

Sin embargo, dentro de este amplio conjunto, destacan una serie de enterramientos, en el sector noreste del yacimiento, muy bien confeccionados y conservados. Significativo ha sido uno de los ajuares rescatado, que presenta un conjunto de cuentas de collar de piedras semipreciosas, cornalinas, crisopás, cuentas de hueso y pasta vítrea. Junto a este

▲ Cruz bizantina de plata.

conjunto se encontraba una cruz griega de plata con un botón en la cruceta, pieza singular que carece de paralelos cercanos. Sólo hemos podido documentar piezas similares en contextos bizantinos del siglo VI d.C. en la ciudad de Constantinopla.

También han aparecido cinco apliques de nácar que podrían corresponderse con fragmentos de una cruz engarzada en un soporte de madera, similar a los localizados en contextos relacionados con peregrinaciones a Tierra Santa, aunque carecemos de datos más precisos que corroboren estas tesis.

Este dato cronológico coincide con el horizonte que, presumiblemente, corresponde a los enterramientos. Por ello podemos definir un nivel de ocupación de necrópolis que amortiza todas las estructuras de habitación entorno a finales del siglo V, durante el VI, e incluso los inicios del VII d.C.

Los últimos momentos de los sectores de habitación y ocupación, atendiendo a los materiales de abandono recogidos, corresponden

Detalle del basurero de época romana durante su excavación. ▼

a época tardorromana o bajo imperial. Así, el pavimento de la estancia mejor conservada, está amortizada por materiales del siglo IV d.C. En relación a dichos niveles existe un vertedero en el espacio de calle, o espacio abierto delimitado en el Sur por el gran muro. Se trata de un nivel de vertido de materiales, no estratificado, que presenta un gran conjunto material. En éste se han documentado multitud de fragmentos cerámicos de producción local, mayoritariamente de cronología bajo imperial, pero también algunos fragmentos de cronologías anteriores. No obstante, predominan las producciones importadas del norte de África, compuestas tanto por formas de cerámica fina de mesa, como vajilla común de uso doméstico. Este conjunto presenta una cronología adscrita en torno al siglo IV d.C. por lo que el momento de su amortización debe ser ligeramente posterior.

Sin embargo, nos encontramos ante un basurero que incluye otro tipo de materiales que inicialmente no concuerdan con la idiosincrasia del mismo. Se trata de piezas tales como un fragmento de escultura hecha en alabastro, diversos exvotos, fíbulas o pasadores de bronce, y agujas de pelo realizadas en hueso. Piezas que encajarían con la gran cantidad de elementos de carácter votivo que se han hallado en el yacimiento, y que nos remiten a una práctica cultural. Posiblemente, pues, nos hallemos en las proximidades de un templo, cuya ubicación no sería muy lejana al solar excavado.

Queremos destacar el hallazgo de una inscripción púnica hecha en soporte de piedra negra, tratándose en su origen de un pedestal de una escultura que, según reza la inscripción, era de oro y estaba consagrada al dios Melqart:

▶ Pedestal púnico de piedra con una inscripción grabada.

Al Señor, a Melkart sobre la roca, estatua/
de oro con natrón, ha cumplido (el voto)/
en el (o del) pueblo tpbaln porque ha
escuchado (la voz)

Cabe reseñar también una plaqueta de hueso
con una inscripción púnica en una de sus caras:

Al Señor, a Esmun y a la Señora / Astarté?
que ha hecho / Esmunab, hijo de Ab-, hijo / de
Abdesmun, hijo de ger-, / de Abar-, hijo de -,
hijo de / ha escuchado su voz.”

Ambas inscripciones² representan grandes
hallazgos para avanzar en la comprensión de
la cosmogonía ebusitana en época púnica.

De este período tardorromano debemos re-
señar también algunos niveles de ocupación,
así como los pavimentos más superficiales do-
cumentados, todos ellos enmarcados por mu-

Placa de hueso con inscripción púnica. ▼

Detalle del horno romano durante su excavación. ▼

2. Las inscripciones han sido traducidas por Mª José Estañol Fuentes, profesora de la Universidad de Barcelona.

ros y espacios reformados que nos sitúan en
un momento entorno al siglo III-IV d.C. Destaca
en dicho nivel un horno localizado en una de
las habitaciones del sector occidental. Éste es
de forma rectangular y presenta una base de
arcilla rojiza con señales de calor en los niveles
superiores. Se ha conservado el arranque de
las paredes del mismo, realizada a base de la-
drillos. En este sentido, la bóveda de este
horno estaría construida con ladrillos que for-
marían un ábside en el fondo oeste. El basa-
mento de la estructura está relleno con un
estrato cerrado y homogéneo, donde se depo-
sitaron un numerosísimo conjunto de materia-
les cerámicos, con una cronología entorno a
inicios del siglo III. Este hecho nos ha permitido
ajustar las cronologías de algunas formas cerá-
micas de producción local a partir de las piezas
de importación que se les asociaban.

Tras estos niveles tardorromanos nos encon-
tramos con un nivel altoimperial que a la sazón
es el momento de urbanización y construcción
de la mayor parte de las estructuras conserva-
das. Los estratos relacionados con estas cons-
trucciones nos sitúan entorno al siglo I d.C.,
con materiales como sigillatas sud-gálicas e itálicas,
así como ánforas de producción local T.8.1.3.3

Un último nivel correspondería a la época pú-
nica documentada todavía en el interior de las
unidades de ocupación, sobre todo en el ámbito
B, donde han aparecido diferentes ejemplares
de fragmentos de ánforas T.8.1.3.1.

En definitiva el conjunto de estructuras se
sitúan en torno al siglo I d.C., que a nuestro en-
tender sería el momento de edificación y
organización del espacio urbano excavado.
Tras su planificación y durante los siglos II y III

▶ Jarrito
de cerámica
gris de
producción
local,
procedente
del interior
del horno.

▲ Panorámica de una de las habitaciones de época romana al final de su excavación.

se producen diversas modificaciones y cambios que no alteran de forma sustancial el conjunto. Es a partir del siglo IV-V cuando el espacio urbano deja de tener un sentido de hábitat y pasa a ser utilizado como zona de necrópolis.

Finalmente debemos destacar que todo el espacio urbanizado se asienta sobre un nivel de producción alfarera, documentado por algunos vertederos de cerámicas. Este nivel se sitúa en torno al período púnico medio. Los materiales arqueológicos se localizan junto a paquetes arcillosos de materiales de decantación, relacionados con áreas de factoría de producción cerámica. Los espacios que definimos debemos de interpretarlos como zonas o áreas de trabajo de los alfares antes mencionados.

4. CONCLUSIONES

Desconocemos las características del yacimiento en los periodos púnico medio y tardopúnico. El conjunto de materiales, los restos de acumulación de arcillas, la gran cantidad de material cerámico, entre los que destacan numerosas muestras de defectos de cocción y

desechos de producción cerámica, así como varios fragmentos de hornos muy deteriorados, nos indica que nos encontramos en un nivel de producción cerámica con alfares, que anteriormente ya habían sido documentados en esta área de la ciudad. Su cantidad, disposición y estructuración se nos escapan, debido al mal estado de estos niveles de ocupación, que habrían sufrido la crisis de finales del s. II a.C, momento del que no se tiene gran registro arqueológico ni material ni de estructuras constructivas.

El causante de esta destrucción del espacio tardopúnico es una reestructuración del espacio en época alto imperial, pues hay que recordar que otros yacimientos urbanos excavados con anterioridad también reflejan periodizaciones cronológicas similares, entendidas por la expansión económica vivida en época de Augusto. Así, es en este periodo cuando se reorganiza el espacio urbano de una forma decidida, creando nuevas estructuras, demoliendo las antiguas, planificando las zonas y organizando de forma diferenciada los espacios.

Sería, pues, en el periodo alto imperial cuando se decide crear un espacio de calle o gran plaza, cuyo estudio definitivo queda

▲ Panorámica general del solar en curso de excavación.

supeditado a los resultados de las excavaciones contiguas de Artes y Oficios. La funcionalidad de un espacio abierto y pavimentado en el que se desarrollan estructuras monumentales con accesos de grandes proporciones a edificios significativos, es hoy por hoy un problema a debatir. La carencia de paralelos en la ciudad de Eivissa, así como el desconocimiento de la trama urbana de la ciudad romana, no hacen sino añadir más incertidumbre a los posibles planteamientos a tomar. Independientemente

de la significación de este espacio, lo que resulta significativo es la intencionalidad de crear un espacio singular ya de carácter industrial, comercial, público o religioso. Éste se encuentra delimitado por un muro monumental de grandes dimensiones, que enmarcaría un recinto urbanizado. La discontinuidad que se observa en el muro en la zona oriental del yacimiento debemos relacionarla con un acceso a la zona interior desde la zona abierta o pavimentada.

El conjunto de estructuras constructivas están organizadas a modo de módulos que se yuxtaponen sin formar una unidad definida, en gran medida porque las construcciones quedan parcialmente ocultas bajo las calles de Joan Planells y la Vía Púnica. Estas estructuras se organizan paralelas al gran muro, conformando un pasillo o vial a modo de camino de ronda que recorre el espacio de Oeste a Este, paralelo al muro, hasta coincidir con el pavimento del acceso principal.

Los espacios de habitación se encuentran bien definidos con superficies pavimentadas de mortero de cal, y arranque de paredes con restos de revoques y enlucidos. Destaca el espacio denominado "ámbito B", con unos muros con una cota de profundidad netamente inferior si la comparamos con otros ámbitos. Este espacio presenta unos muros de un solo paramento, ligeramente ataludados y sin acceso o puerta de comunicación, que interpretamos como un posible horrea, o espacio en semisótano de carácter indefinido. El horno doméstico de la habitación adyacente completaría un conjunto de habitaciones muy definidas.

Este nivel alto imperial sufrirá una serie de remodelaciones en los siglos siguientes hasta su posterior abandono a partir del bajo imperio, cuando esta área urbana pasa a convertirse en un área cimiterial. ■

BIBLIOGRAFÍA

FERNÁNDEZ, J. H. (1980):

Bibliografía arqueológica de las islas Pitiusas, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 2.

FERNÁNDEZ, J. H. – GRANADOS, J. O. (1980):

Cerámicas de imitación áticas del Museo Arqueológico de Ibiza, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 3.

GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (1990):

El vertedero de la Avda. de España nº 3 y el siglo III d.C en Ibiza, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 22.

RAMÓN, J. (1994):

El pozo púnico del "Hort d'en Xim" (Eivissa), Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 32.

RAMÓN, J. (1995):

Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental, Col.lecció Instrumenta, 2, Universitat de Barcelona.

RAMÓN, J. (1997):

FE-13. Un taller alfarero de época púnica en ses Figeretes (Eivissa), Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 39.

VV.AA. (1981):

Enciclopedia dell'arte antica clásica e orientale: ATALANTE delle forme ceramiche I; ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo (medio y tardo impero). Roma.

El subsòl de sa Capelleta: Un tresor arqueològic a salvaguardar

Excavacions arqueològiques 2002-2005

José Mª Lopez Garí,
María J. Escandell i
Ricard Marlasca Martín

RESUMEN: La ciudad de Ibiza esconde bajo sus cimientos un inmenso yacimiento arqueológico. El barrio de sa Capelleta, hasta ahora inédito por lo que se refiere a este tipo de investigaciones, no podía estar al margen, por su situación, de esta riqueza patrimonial. Recientes excavaciones han puesto de manifiesto el importante papel que tuvieron durante unos 1500 años estos terrenos. En época púnica se edificó por primera vez algún edificio. Ya en época bajoimperial se emplazaba en esta zona una poblada necrópolis, y en el medioevo se construyó un barrio extramuros, el primero conocido de época islámica en Ibiza. Las características de este yacimiento lo hacen único entre los excavados en la isla y sin duda lo convertirán en un referente para los investigadores y los turistas que la visiten en busca de algo más que de sol y playa.

SUMMARY: The city of Ibiza hides under its foundations a huge archaeological site. The neighbourhood of sa Capelleta, centrally located and unknown to this type of research, could not remain unaffected by this rich heritage. Recent excavation work has revealed the important role that this territory had for around 1500 years. Already in Punic times we have evidence of some building activity. Later, during the roman period, a densely built necropolis occupied this area. In medieval times it served for the construction of a small neighbourhood situated outside the city wall, the first acknowledged from Ibiza's Islamic period. The characteristics of this site make it unique among the excavated sites of the island, transforming it into a referent for researchers and also for the tourists who visit the island looking for something more than sun and beaches.

---

1. INTRODUCCIÓ

El barri de sa Capelleta es troba a pocs metres del portal Nou i a tramuntana del puig des Molins. Al plànol de 1851 de Francisco Coello apareixen situats en aquest indret els vestigis d'una capella dedicada a Santa Paula, de la que probablement prenen el nom aquesta zona i l'actual barri. Des d'època medieval aquestes terres han sigut de conreu i, vorejant el puig, des del portal Nou passava el camí que anava cap a ses Figueretes.

Les troballes arqueològiques d'aquest popular barri eivissenc ens arriben amb retard, lamentablement s'han perdut algunes oportunitats... i molta informació. Recents excavacions han posat en evidència una riquesa patrimonial d'un valor històric importantíssim. L'amplia seqüència cronològica que cobreixen va de la mà d'una diversitat inusitada d'estructures. Són molts jaciments en un de sol..., com succeeix tantes vegades als pobles d'antiga fundació..., com succeeix sempre a les antigues capitals mediterrànies.

Entre els anys 2002 i 2005 s'han dut a terme diverses actuacions a dos solars contigus del carrer Capelleta, als números 10 i 12. El desig dels seus propietaris de construir edificis va fer necessàries aquestes excavacions, ja que els terrenys es troben situats a una zona arqueològicament sensible des de la delimitació del Bé d'Interès Cultural del puig des Molins, l'any 1986. Però, quines tasques s'han dut a terme fins al moment?

2. BREU HISTÒRIA DELS TREBALLS ARQUEOLÒGICS

L'any 2002, es van obrir tres cales arqueològiques al solar núm. 10 d'aquest carrer. Lamentablement aquestes cales, que es van realitzar al llarg del solar, eren de dimensions molt reduïdes, només de 2 x 2 m, i no van permetre una molt bona valoració de les restes. Tot i això, si que ens van permetre identificar a grans trets restes dels dos períodes millor representats, l'islàmic i el púnic, evidenciant les grans possibilitats del jaciment.

L'any 2003 es van obrir al núm. 12 quatre sondeigs. Aquest cop de dimensions més grans, 3 x 3 m, i repartits per tot el solar per tal d'intentar tenir una visió el més general possible del que podien ser les estructures del subsòl. Amb aquestes cales hi va haver més sort

i, ateses les seves dimensions, es van poder identificar diversos murs i estructures de diversa natura que definitivament permetien posar en relleu la categoria del jaciment.

Per últim, després d'un any i mig d'espera, a finals de l'any 2004 es van continuar les excavacions al núm. 12, i aquesta vegada si que s'aconseguirà tenir una visió més completa de conjunt, doncs s'obrirà en extensió pràcticament tot el solar, encara que s'ha deixat lamentablement la zona del fons sense excavar. Igualment, a inicis del 2005 es continuen les excavacions al núm. 10. En aquest solar s'obre una cala que només permet "unir" dues de les cales realitzades a l'any 2002. El termini de les excavacions es preveu pels mesos d'abril-maig del 2005.

Tot i els problemes derivats de la interrupció dels treballs, de la manca d'un criteri unitari tant pel que fa a l'enfocament inicial de les feines, com del desenvolupament d'aquestes als diferents solars (ja que hem estat lligats a decisions arbitràries contra les que no hem pogut fer res), s'ha pogut obtenir un registre prou eloqüent.

S'han llegit entre els estrats històries antigues que al llarg de 1500 anys s'han anat sedimentant a la terra. Històries que només han passat aquí i que no podem deixar perdre ara que les hem recuperat. Aquesta història comença fa 2400 anys, a una Eivissa que adorava antics déus orientals.

▶ Vista general des del Nord del sondeig 1 de sa Capelleta núm. 12, amb alguns retalls d'època púnica excavats al substrat geològic.

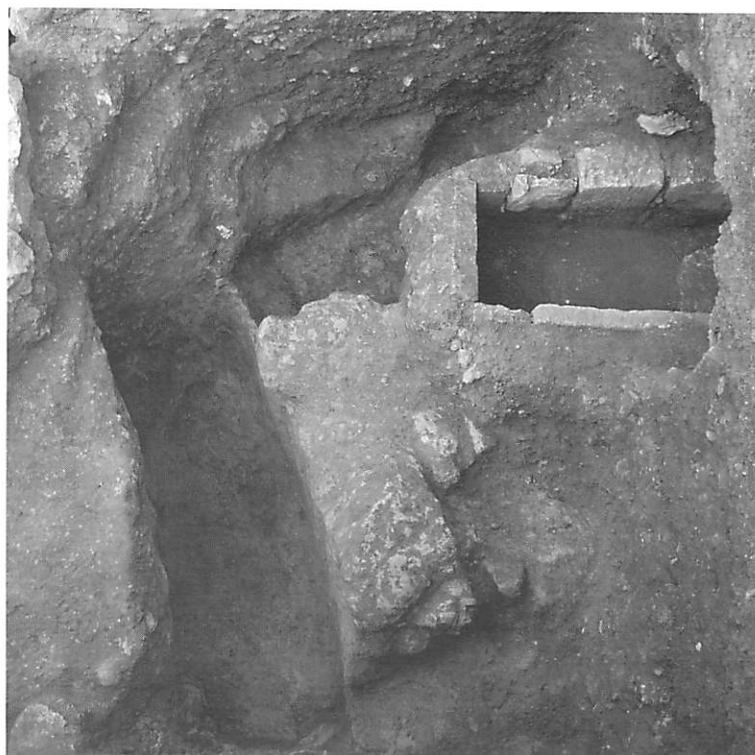
3. SA CAPELLETA PÚNICA

Permeteu-nos començar pel principi de la història, que no de l'excavació, doncs els estrats dels que us parlarem ara són els més profunds, els últims en aparèixer a una excavació. D'altra banda, s'ha de tenir en compte d'ara en endavant que les excavacions no han acabat en el moment d'escriure aquest article i per això, les estructures que descriurem i els estrats i materials que s'hi relacionen, tenen encara una interpretació parcial, a part de la derivada d'una excavació d'aquestes característiques, que no ens donen quasi mai l'oportunitat d'obtenir una perspectiva general del jaciment.

Les primeres restes d'aquesta època van aparèixer al sondeig 2 del solar núm. 10. Com hem dit, es tractava d'un sondeig de només 2 x 2 m, el que va limitar molt les possibilitats d'interpretar les troballes. A una profunditat de 2'50 m des del carrer actual, van aparèixer dos murs, un d'ells només insinuat a una de les cantonades del sondeig. De l'altre, paral·lel a l'anterior i separat d'aquest 1 m, vam poder descobrir aproximadament 1 m en planta. Relacionats amb aquests murs i per sota d'ells (fins als 4 m de profunditat) hi ha diferents estrats d'època púnica amb gran quantitat de ceràmica.

És però al solar núm. 12, on s'ha obert en extensió, on han aparegut les troballes més significatives d'aquest període. Les restes es concentren al costat Sud del solar i, pel que sabem de moment, tenen continuïtat sobretot per sota del carrer. Degut a la freqüentació i ús continuat en el temps d'aquests terrenys, quasi tot tipus d'estructura aèria d'aquesta època, que pogués sobresortir per damunt del substrat geològic ha desaparegut. Les principals restes púniques pertanyen o s'inclouen a una sèrie de retalls a la roca de diferents característiques, que van transformar de forma important l'aspecte i el relleu d'aquest substrat geològic.

Els retalls apareixen casi de costat a costat del solar en sentit paral·lel al carrer. Al costat Sud-oest es troben una sèrie de retalls de secció i forma més o menys rectangular que s'adossen un a l'altre. A l'extrem d'un retall d'uns 2'5 m es troba un altre de planta curvilínia que a la vegada es connecta amb un altre recte i més ample. Cadascun d'ells es troba a una cota inferior a mida que s'acosten a la zona central, on es troba el retall més gran. Els retalls van fent una ziga-zaga creant una estranya composició. A la zona central, com hem dit, es troba el retall més ample i profund, que conté, al mateix

▲ Vista en vertical de dos dels retalls d'època púnica, amb una tomba d'època romana superposada a la dreta.

temps, un altre retall de menors dimensions, però d'una fondària de quasi 1 m. Aquest retall central també està connectat directament pel seu costat Nord amb una estructura de grans dimensions similar a una sitja. Es tracta d'una gran fosa excavada al terreny que devia tenir una secció quasi circular. Retallada a les argiles amb una profunditat màxima de casi 2 m, té un sòl irregular, degut a que excavaren el sediment més tou deixant alguns blocs més consistents, que ocupen sobretot la part central del fons d'aquesta estructura.

Finalment, al costat Est d'aquest retall central, i també obert i en connexió amb aquest, hi ha un altre retall a un nivell lleugerament superior i de característiques encara per determinar. Tot i això, l'aparició en aquest darrer retall d'un mur de bona construcció, amb un orifici a la base per encaixar una porta, deixa entreveure que es tracta d'un àmbit clarament diferenciat i possiblement amb un paper especial dins d'aquest complex enterrat semisubterrani.

Pels materials relacionats amb aquestes estructures, sembla que a finals del segle III aC l'edifici va ser destruït o va patir una important remodelació. La gran majoria de peces es troben quasi senceres, fet molt poc usual si és que no hi ha una colmatació ràpida i intencionada. Destaca, a més, la gran abundància de ceràmica, tant ebusitana, (morters, bols, gerros,

▲ Detall dels materials trobats en un dels retalls.

gerres, plats, àmfores, etc.) com d'importació, i entre aquestes últimes sobresurt un significatiu lot de ceràmiques de vernís negre itàliques.

Per la cronologia que tenen aquests materials, i en espera d'un estudi exhaustiu de les restes exhumades, creiem que podem relacionar els fets dels que parlem amb l'atac que va patir l'illa l'any 217 aC. per part dels romans dirigits pel cònsol Cneu Corneli Escipió, episodi recollit per l'historiador romà Titus Livi. El fet que el cònsol no pogués prendre la ciutat després de dos dies de setge, fa entreveure que els barris i edificis que no estiguessin protegits per les muralles degueren ser saquejats, ja que es trobaven al radi d'acció immediata de les tropes que intentaven fer-se amb la ciutat, la mateixa sort que van tenir diferents poblacions arreu del camp de l'illa, i d'on es va obtenir, segons la font citada, un espectacular botí.

Una gran quantitat de materials, que ja hem citat, en el segle II aC va ser abocada dins d'aquests retalls, per tal d'omplir-los i anivellar el terreny, a fi de fer un nou paviment que està relacionat amb un mur. Lamentablement les dades que tenim d'aquesta segona fase púnica són encara menors que les de l'anterior, ja que aquest paviment va ser novament reutilitzat en època medieval i els estrats púnics que hi degueren haver a damunt seu van desaparèixer, el que fa impossible poder-ne fer una bona interpretació.

Tot i que a l'actualitat és molt difícil fer-se una idea del que devia ser l'extramurs de la ciutat d'Eivissa a l'època púnica, especialment pel ja lamentable retard en la publicació

▲ Detall del pou amortitzat al S.I dC., amb un mur posterior a la dreta.

de les nombroses excavacions que s'han anat produint al llarg dels darrers 20 anys i per la destrucció de la majoria de jaciments degut a la construcció descontrolada de l'eixampla urbà, hem d'intentar contextualitzar aquestes troballes.

De moment, les restes arqueològiques extramurs de les que tenim notícia per a aquest període situen un barri de terrisseries a la zona de l'actual Avinguda Espanya (des de inicis a mitjans de l'avinguda), el que ens fa pensar en un gran barri industrial amb tallers de diferents artesans ja siguin terrissers, maoners, metal·lúrgics, ... enclavat al pla proper al port i a la acrópolis.

Però més amunt, la situació estratègica d'aquest complex trobat al carrer de sa Capelleta ens sembla un tret molt a tenir en compte a l'hora d'entendre i d'interpretar la seva funcionalitat. Situada a una vessant amb un bon control visual, entre la gran ciutat emmurallada d'Eivissa, la acrópolis, i la gran necròpolis d'aquesta, l'actual puig des Molins, sembla molt possible que els seus habitants haguessin de passar molt a prop, sinó pel davant mateix, d'aquest edifici de camí a la necròpolis. D'altre banda s'han de destacar les característiques d'altres materials ceràmics trobats, entre els que destaquen diversos fragments de terracotes, i d'algunes restes relacionades amb els acabats arquitectònics del que degué ser l'edifici, com poden ser fragments de arrebossats pintats.

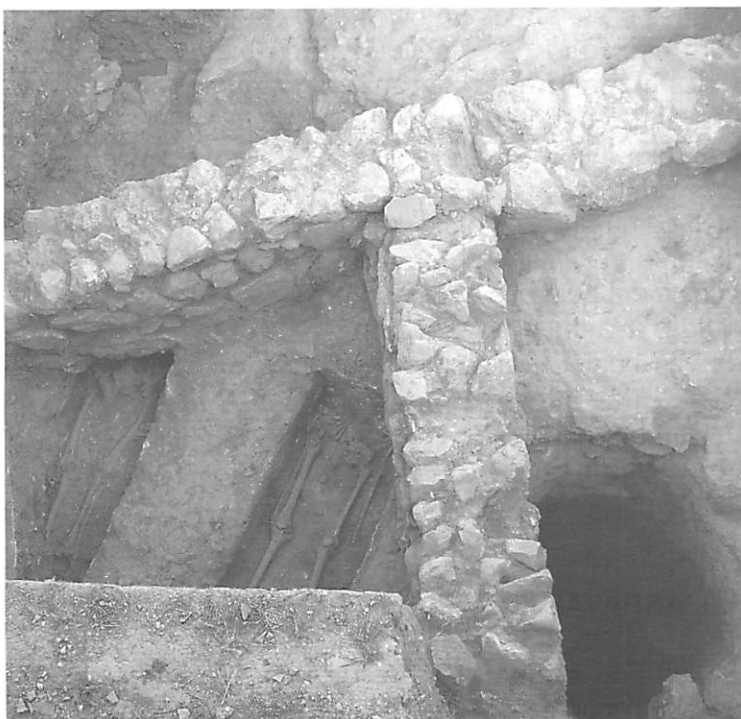
Per tot això creiem que les restes d'època púnica aparegudes a aquest solar podien pertànyer a algun tipus d'edifici o complex on es portaren a terme activitats de tipus cultural o

religiós, potser relacionats amb la veïna necròpolis. Per les característiques de conservació d'aquest jaciment no podem dir fins a quin moment va continuar en funcionament aquest edifici, i molt menys si la seva funcionalitat va ser la mateixa després de la remodelació del segle II aC. Podem apuntar, però, que al segle I dC. es va amortitzar un pou que va aparèixer a la zona Oest del solar i que podríem relacionar amb els habitants o usuaris de l'edifici. Després...silenci... fins que alguns segles més tard, com succeeix per una ampla zona als voltants del puig dels Molins i dels camins de sortida de la ciutat, també aquesta zona extramurs es converteix en un cementiri.

4. UN CEMENTIRI BAIX IMPERIAL

És molt usual a les excavacions que es duen a terme al que es coneix com el Pla de Vila que apareguin tombes repartides a diferents punts. Aquestes van dibuixant un plànol molt ample i atapeït, el qual reflecteix perfectament com les terres que durant molts anys van albergar edificis públics o pròspers barris industrials, es convertiren en terres pels morts. Encara és d'hora per poder definir amb claredat les seves característiques, no sabem si es tracta de diferents necròpolis ocupades per

Vista parcial de dues tombes d'època romana aparegudes sota murs d'època islàmica. Al costat dret inferior es troba el pou. ▼

ciudadans amb un o altre tipus de vincles, o si només anaven ocupant terres lliures de forma més aviat indiscriminada. Si que sembla segur, com hem dit, que les voreres dels camins de sortida de Vila veurién poc a poc ocupat el seu espai per tombes de tot tipus. Sembla molt possible que les parcel·les que hem excavat estiguessin a la vora del camí que sortia de la ciutat, bifurcant-se més endavant en totes direccions. A la nostra zona ja es definiria possiblement el camí que passant al peu del puig des Molins portaria a la zona de l'actual barri de Figueretes.

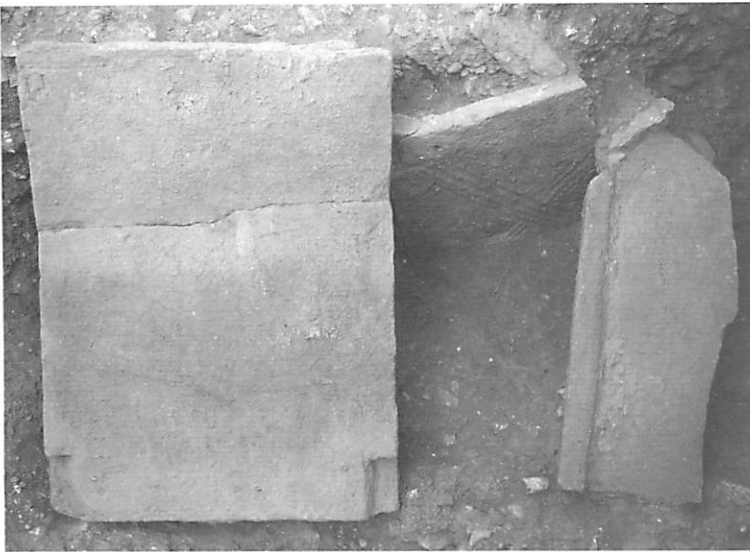
Tot i que la cronologia de moltes d'aquestes tombes és sovint molt difícil d'ajustar per la absència quasi generalitzada d'aixovars, l'existència d'alguns enterraments amb algun tipus de material, sovint ungüentaris de vidre, ajuda a situar-los en el temps, bé directament o bé per les relacions que podem establir entre elles a partir de les seves característiques tipològiques.

Fins al moment de redactar aquest article, s'han trobat al jaciment 11 enterraments. Com succeeix sovint, les tombes presenten una gran diversitat tipològica i és difícil encara poder dir si aquesta varietat formal coincideix en un mateix moment cronològic, definint doncs un substrat social diferent dels enterrats, o a un interès i respecte també diferenciat envers la mort pels seus familiars. D'altra banda, poden indicar senzillament moments cronològics diferents, el que suposaria intervals no molt grans de temps en els que es farien un o altre tipus de tomba.

El tipus d'enterrament més senzill fins ara trobat al jaciment és l'enterrament simple, consistent només en un retall de la mida del mort a la terra. No s'han trobat en aquests casos restes que ens indiquin l'ús de sarcòfags de fusta ni d'aixovars.

Ha aparegut també una tomba en la que per cobrir el cadàver, dipositat a un petit rebaix al terreny, es van fer servir algunes tegulae (teules planes) col·locades a dues vessants, característica molt usual a les tombes romanes arreu de la Mediterrània però relativament escassa a Eivissa.

Les tombes més comunes, amb un nombre de sis enterraments d'aquest tipus, són les que presenten un retall rectangular al substrat natural. L'acabat d'aquests retalls crea diferències importants dins d'aquest grup. Així, algunes presenten una petita capa de referit a les parets de l'interior de la fosa. També s'ha trobat alguna en que la part del revestiment de les parets s'ha fet amb blocs de pedra de

▲ Tomba romana amb tegulae abans de la seva excavació.

▲ La mateixa tomba durant la seva excavació.

Detall de tres tombes espoliades, sense restes de cadàver ni d'aixovar. A la dreta un mur islàmic. ▼

grans dimensions. En altres casos no presenten cap tipus de revestiment. Per la presència de claus de ferro es pot deduir que aquestes tombes no eren el receptacle directe del cadàver, sinó que aquest s'introduiria primer en un taüt de fusta, desaparegut.

Per acabar, citar l'únic exemple de tomba en cista que s'ha trobat. Es tracta d'una tomba també rectangular en la que s'han folrat les parets laterals amb grans blocs més o menys rectangulars de marès. També la coberta és de blocs de marès. Segurament molts d'aquests provenen d'edificis antics propers desmantellats per tal de reutilitzar els blocs. A l'interior de la tomba es van col·locar al terra alguna tegula i un parell de pedres de marès. Es tracta de l'única tomba a la que s'han trobat restes de diferents individus, deixant clar que aquestes eren sovint reutilitzades, segurament per membres d'una mateixa família. En aquest cas van aparèixer alguns cadàvers superposats uns damunt dels altres, tot i que no es van respectar del tot els cossos, ja que alguns ossos es van arraconar a un costat de la tomba amb cada deposició, donant un aspecte d'ossera per l'acumulació d'aquests a un costat. L'últim enterrament va ser el d'un infant, que va ser l'únic que presentava tots els ossos en connexió i en la seva posició original.

S'ha de ressaltar que la conservació de moltes d'aquestes tombes és miraculosa, ja que l'ús d'aquests terrenys de forma continuada va fer que posteriors edificacions es construïssin pràcticament al damunt d'elles, sense que hi hagués o es formés un nivell de terra suficient com per cobrir-les i no deixar-les molt a la vista. De fet, tres d'elles han aparegut totalment buides, i no s'ha trobat cap resta ni dels possibles aixovars ni dels morts, el que posa en evidència l'espoli de les tombes, un hàbit molt comú des de l'antiguitat. Aquest espoli es posa de manifest a gran escala a la necròpolis púnica del puig des Molins, que va ser tant "visitada" a la mateixa època en que segurament es van buidar les tombes del nostre jaciment. Segles més tard el puig des Molins es veurà envaït, no només pels enterraments dels habitants d'una Eivissa que parlava àrab, sinó també per les seves cases.

5. L'ARRAVAL ISLÀMIC EXTRAMURS

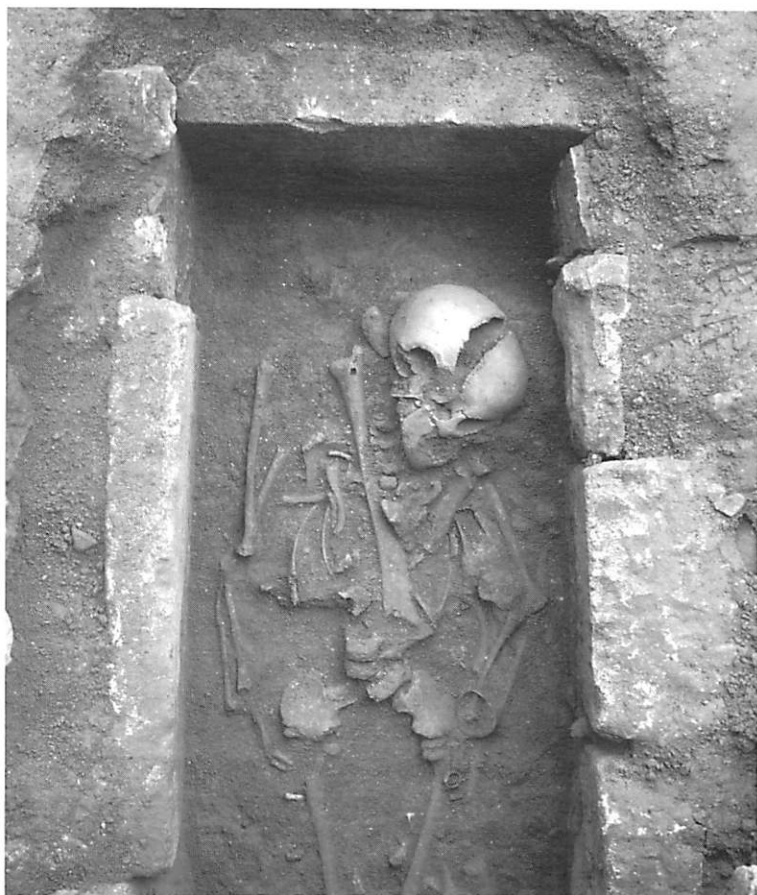
Molt poc sabíem fins ara de quin era l'aspecte i l'ocupació de l'espai a època islàmica

fora muralles. Bàsicament s'han pogut identificar diferents zones emprades com a necròpolis, entre les que destaca la del puig des Molins i la d'es Soto. Les troballes més destacades, però, són altre cop les que es van fer a la vessant Nord-est del puig des Molins, on van aparèixer restes d'edificis d'època islàmica, encara no publicades, interpretades com una alqueria, un edifici rural que explotaria les fèrtils terres del Pla de Vila. A les excavacions de sa Capelleta han aparegut restes que suposaran una important aportació a l'hora d'interpretar antigues excavacions i de redibuixar el perfil de la ciutat islàmica d'Eivissa, una ciutat que no quedava reduïda a l'interior de les muralles.

Les primeres excavacions al solar núm. 10 de sa Capelleta ja van deixar entreveure les possibilitats del jaciment, però les petites dimensions dels sondeigs no permetien una perspectiva suficient com per avaluar-ho ni tan sols a grans trets. Van ser els sondeigs realitzats al solar núm. 12 i la posterior excavació en extensió els que van definir clarament les seves característiques.

A tots els sondeigs realitzats l'any 2003 van aparèixer diferents murs que delimitaven espais i estances a diferents zones del solar, el que

Perspectiva general de part del solar núm. 12 de sa Capelleta, amb les restes del període islàmic, constituïdes per un carrer i estructures a cada costat. ▼

▲ Tomba en cista, construïda amb blocs de marès. A la foto esquelet corresponent a l'última deposició funerària que s'hi va fer.

▲ Detall del sòcol d'una porta, amb les pollegueres. Nivell de destrucció al fons.

Algunes habitacions d'època islàmica. ▼

feia evident la necessitat d'excavar tot aquest terreny per tal d'entendre les relacions entre les diverses estructures i l'organització espacial d'aquestes. Així podríem saber com s'articulen els murs, com i perquè es van plantejar aquestes construccions en funció del terreny, en definitiva, aconseguir una planta el més sencera possible del que abans apareixia fragmentat, del que eren porcions d'una porció.

Els resultats han sigut espectaculars. Edificacions a banda i banda d'un carrer que creua en diagonal el solar núm. 12. Les restes dels edificis o cases continuen per sota de tots els terrenys que el rodegen, i les restes trobades al solar núm. 10 són part de les habitacions d'aquestes cases.

Fins ara s'han trobat indicis de dues portes de comunicació entre aquestes cases amb el carrer. Les portes anirien segurament amb els muntants i llindars formats per lloses de marès, ja que s'han trobat nombroses d'elles caigudes al terra. Els sòcols de les portes estan construïts amb grans blocs de pedra en els quals apareixen als extrems les pollegueres. Curiosament, estan a casi mig metre del terra del carrer, el que fa impossible pensar que no hi hauria algun tipus de element del que no s'ha trobat cap resta (potser algun esglaó de fusta), per salvar aquesta alçada. Aquesta diferència d'alçada devia evitar l'entrada d'aigua a les cases des d'el carrer, ja que el pendent dels terrenys feien segurament que amb les pluges es pogués crear un important aiguat.

Encara que no sabem de quantes cases es tracta, ja que és impossible dir si alguns d'aquest murs estan separant diferents habitacles o només habitacions, el que si queda clar es que els edificis estan compartimentats en un gran número d'habitacions, moltes d'elles de dimensions més aviat reduïdes, presentant una planta molt rica i complexa.

Lamentablement l'espai és molt reduït i no hem pogut definir les dimensions totals de cap dels edificis. D'altre banda la majoria de les habitacions només s'han pogut excavar parcialment, amb les implicacions que això té, és a dir, la manca de dades per poder fer un bon estudi espacial, ja sigui de cada habitació o de tot el conjunt.

També s'han pogut determinar diferències importants pel que fa als sòls de les habitacions i els acabats de les parets interiors. Han aparegut espais on es van fer paviments de terra batuda i altres sense cap tipus de tractament

especial, així com habitacions que tenien arrebossats a les parets, que s'han trobat entre els enderroc dels edificis.

Relacionar les troballes islàmiques del carrer de sa Capelleta amb les que es van fer al puig des Molins és obligat. Per les descripcions que tenim d'aquelles excavacions i les característiques generals d'ambdós jaciments, podem concloure que en realitat estem al davant d'un únic jaciment. Era molt comú a totes les ciutats medievals que al peu de les muralles s'hi formessin arravals, barris que donarien cabuda als habitatges, tallers o comerços que no trobaven lloc dins del recinte emmurallat. Podríem anar perfilant doncs, amb les diferents peces, la fisonomia d'un barri islàmic per a Eivissa. Després de més de mil anys, un barri format per un grapat de cases escampades sota la protectora ombra de les muralles, reproduïa un model antic que encara supurava de la memòria de la terra.

Un dels trets més importants del jaciment és que totes aquestes construccions semblen haver estat destruïdes intencionadament. A algunes zones es poden veure els murs tal qual degueren caure. Per tot el solar es troben les restes dels sostres, que en aquest cas estaven coberts per teules, que d'alguna manera segellen el jaciment. La imatge general és la d'un barri que ha sigut destruït en poc temps, un barri que es degué fins i tot incendiar, a jutjar per les restes de cendres i carbons a tots els estrats que s'hi relacionen.

Per la cronologia que ens aporten els materials mobles apareguts, especialment les ceràmiques, i en espera d'un estudi més profund, sembla que podríem relacionar el violent final d'aquest arraval amb la conquesta catalana de 1235. Fora muralles, les cases s'haurien abandonat amb l'arribada dels contingents enemics, per tal de buscar refugi al recinte emmurallat. Deixades a expenses de l'espoli i la destrucció habituals en aquests casos, avui sens presenten com l'immillorable testimoni del canvi d'una època, del brutal i definitiu final d'un dels períodes més brillants de les nostres illes.

Com succeeix amb les restes d'edificis d'època púnica, identifiquem de nou el pitjor de la nostra història, el reflex de les nostres ombres entre els enderroc islàmics. Destrucció i violència, la pau i la guerra que cíclicament ocuparen i visitaren aquestes terres escriuen les últimes pàgines d'aquesta excavació.

▲ Detall del nivell de destrucció islàmica, amb moltes teules destrossades al terra.

▲ El nivell de destrucció islàmica amb teules d'algunes habitacions.

Poc després d'aquesta destrucció podem situar la visita als enderroc del barri islàmic per tal d'obtenir pedra. Així, a alguna zona de les parcel·les excavades ens hem trobat que han desaparegut alguns trams dels murs dels

edificis islàmics, desmuntats per tal de reparar les muralles, ara en mans dels catalans i malmeses per el seu propi atac. Aquest desmuntament s'ha detectat a una petita zona situada al Sud-est de les parcel·les, i potser s'entén en direcció a les muralles, el que té sentit ja que s'hauria espoliat la zona més propera a aquestes. La resta del barri sembla que no es va veure afectat per aquestes feines, al menys pel que fa als nivells més profunds o sòcols dels murs.

6. APUNT FINAL. UN BARRI REVALORITZAT PEL SEU PATRIMONI

Com dèiem al començament, al barri de sa Capelleta algunes construccions modernes van destruir les restes arqueològiques del seu subsòl. Aquest mal irremediable ja no es pot tornar a repetir.

A l'actualitat a la ciutat d'Eivissa s'han declarat Patrimoni de la Humanitat Dalt Vila i el puig des Molins, però és un greu error pensar que es tracta de dos illes, de dos terrenys plens de restes arqueològiques sense connexió. Tots sabem que gran part del subsòl d'aquesta ciutat és un gran jaciment arqueològic, i això, que per a molts suposa un problema, és en realitat un tresor que s'hauria de cuidar amb devoció. Ni que fos perquè, si en el futur s'ha de mantenir el turisme en aquesta illa, un dels principals al·licients que porti els turistes aquí segurament siguin els testimonis del seu brillant passat. Lluny d'anar seccionant i destruint les restes arqueològiques, a moltes ciutats espanyoles i de l'estranger ja fa molts anys que es valoren aquestes possibilitats.

El reclam que suposa l'etiqueta de Patrimoni de la Humanitat ha d'anar acompanyat d'una política de protecció i conservació, i algunes ciutats són un exemple en aquest sen-

tit. Per exemple Mérida, també Patrimoni de la Humanitat, on des de 1993, gràcies a les restes romanes del seu subsòl, no es fa cap tipus d'obra sense que prèviament s'hagin fet les necessàries recerques arqueològiques. En aquesta ciutat mai no es destrueixen les restes arqueològiques trobades per les excavacions i, generalment, es converteixen en espais musealitzats, es a dir, preparats per ser visitats. Si és que no es considera, com passa sovint, que les restes tenen prou valor com per evitar fins i tot cap tipus de construcció, els edificis afectats es fan aixecar prou per damunt per a que es puguin visitar les restes. Fins i tot quant es determina que les restes no tenen un valor didàctic suficient, ni que el seu estat de conservació sigui prou bo, aquestes es protegeixen i es cobreixen de nou, garantint la seva bona conservació i que no es puguin alterar de cap manera. Aquest pot ser un bon mirall en el que intentar buscar bones solucions per al nostre patrimoni. Una ciutat pot créixer i desenvolupar-se damunt d'una altra, sense molestar-se ni amputar-se. La sensibilitat cap a les poques restes que ens han arribat dels que han estat aquí abans que nosaltres és avui dia una obligació, i no una opció, pels que tenen responsabilitats de qualsevol tipus envers el patrimoni.

Al nostre entendre sa Capelleta pot convertir-se doncs en una visita obligada per tots aquells que visitin les nostres illes interessats també per la seva història. La proximitat al puig des Molins i al seu museu hauria de ser un avantatge, ja que les restes arqueològiques formen part del mateix jaciment, es complementen. Les possibilitats de musealitzar i fer visitables aquestes restes són, per tant, molt bones. La seva riquesa, la fàcil lectura que es pot fer d'elles i l'ampli marc cronològic que abasten fan d'aquest jaciment un marc immillorable per entendre el que van viure aquestes terres durant 1500 anys. ■

BIBLIOGRAFIA

AAVV (2001):
Introducción al análisis histórico de la ciudad de Ibiza (De la ciudad púnica a 1912). Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears / Demarcació Eivissa-Formentera, Eivissa.

GRAZIANI, G. (2004):
Noves dades arqueològiques del pla de Vila a l'antiguitat: Excavacions d'urgència al carrer de Sant Cristòfol durant l'any 2002. Fites núm 4. any 2004, 21-28, Eivissa.

KIRCHNER, H. (2002):
La ceràmica de Yabisa. Catàleg i estudi dels fons del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 49. Govern de les Illes Balears, Eivissa.

MARÍ CARDONA, J. (1992):
Els camins i les imatges de l'Arxiduc ahir i avui. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

ROSSELLÓ BORDOY, G. (1985):
Notas para un estudio de Ibiza musulmana. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 14. Govern de les Illes Balears, Eivissa.

Aproximació a l'origen de l'església de Sant Jordi

*del quartó de les Salines
i d'altres temples pitiusos*

Francesc Xavier Torres Peters

RESUMEN: Dos factores condicionan la aproximación del historiador a los orígenes de los primeros templos rurales pitiusos posteriores a la conquista catalana de 1235: la escasez de documentación escrita, incluso indirecta; y el tratamiento que la historiografía local ha dado al tema, basándose con frecuencia en supuestos poco contrastados que han pasado a constituir *verdades* generalmente aceptadas. Así, se ha venido afirmando que ya en el siglo XIV cada cuartón tenía su propio templo, cuando sólo es demostrable en los casos de Santa Eulària y Portmany. Un repaso a las fuentes de los siglos XIII, XIV y XV conservadas en los archivos insulares apunta a que las capillas de Sant Jordi, del cuartón de las Salinas, y Sant Miquel, del cuartón de Balansat, iniciaron su existencia bastante más tarde, durante la segunda mitad del siglo XV, casi a la vez que la de Nuestra Señora de Jesús, del Pla de Vila.

SUMMARY: Historian's approach to the origins of the first rural temples in Ibiza and Formentera after the Catalan conquest in 1235 is conditioned by two major factors: scarcity of written documents; and the treatment that local historiography has given to the subject, founding itself on assumptions not always verified that have been taken as generally accepted truth. Thus, it has been said that every quartó had its own temple in the XIVth century, when this is only demonstrable in the cases of Santa Eulària and Portmany. A review over the sources of the XIIIth, XIVth and XVth centuries remaining in the island's archives reveals that the chapels of Sant Jordi, in the quartó of Salines, and Sant Miquel, in the quartó of Balansat, began their existence some time later, during the second half of the XVth century, probably about the same time of Our Lady of Jesus, in the Pla de Vila.

1. CONSIDERACIONS PRÈVIES

A l'hora d'escometre la investigació i l'estudi de la història de l'església de Sant Jordi de l'antic quartó de les Salines d'Eivissa se'ns presenten problemes i condicionants importants. D'una banda, la documentació existent coneguda és escassa per als primers segles posteriors a la reconquesta, generalment indi-

recta i poc clarificadora, com tendrem ocasió de comprovar. D'altra, a conseqüència d'això temps ha circulat hipòtesis sobre el seu origen que gairebé s'han transformat en axiomes incontestables, tot i no gaudir, al nostre entendre, del mínim fonament necessari. Alguns autors contemporanis, donant-les per bones, les han esteses sense posar-hi les precaucions degudes o exercir sobre elles la crítica oportuna. Aquestes reflexions historiogràfiques es poden aplicar també, en gran mesura, en parlar de l'església de Sant Miquel del quartó de Balansat, a la qual inevitablement anirem al·ludint al llarg del nostre discurs.

1 Abreviatures utilitzades:

AHN = Archivo Histórico Nacional
AHME = Arxiu Històric Municipal d'Eivissa
AHPE = Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa

En efecte, s'ha donat per cert que a cadascuna de les quatre porcions territorials en què va ser dividida l'illa d'Eivissa després de la seua reconquesta en 1235 havia de correspondre, poc més tard, una capella. Paradoxalment, no hi ha avui per avui cap font escrita dels nostres arxius, ni cap excavació de restes arqueològiques, ni cap exploració de camp seriosa que permetin aventurar tal cosa. Ans al contrari, les migrades notícies que ens han arribat donen a entendre que el procés constructiu dels temples forans fou lent i desigual per a cada quartó. Àdhuc el de la pròpia església major de la vila, l'obra gòtica de la qual es degué iniciar a mitjans del segle XIV i tal vegada no arribà a completar-se. En 1392 les capelles de l'absis ja estaven en ús; el campanar apareix descrit en 1403; però en 1423 trobam el conjunt de la construcció endarrerit o aturat. Pel que sembla, ni mancos l'absis

s'havia acabat. En un dels vint-i-set llegats testamentaris revisats pel visitador Berenguer Prats, el d'Arnau Oliver, es pot llegir:

Quod facta venditione et generali executione omnium et singulorum bonorum suorum, solutisque omnibus et singulis debitis et iniuris atque ipse et bona sua essent obligatus et obligata, solutis necnon ac datis et distributis omnibus et singulis legatis et lexiis piis per ipsum in suo ultimo testamento factis, relictis et legatis, quibusvis personis et quibusvis locis factisque suis extremaunctione, sepultura, anniversario capiti anni et aliis exequiis suo corpori necessariis **fieret de toto residuo caput ecclesie Beate Marie Evicensis et perficeretur pro ut erat inceptum et iniciatum de lapide sive petra scisa et magistris lapiscidibus operata...**²

Detall de l'escrit del Prevere Joan Calbet (Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa). Foto B. Costa. ▼

Una tradició oral, consignada per escrit en 1784 per mossèn Joan Calbet, vicari curat de Sant Miquel, obre la llista dels informadors que hem trobat en el nostre intent d'establir una successió cronològica concisa per a les esglésies de la pagesia:

La yglesia de San Miguel, según tradición, es la más vieja de la isla y, aunque es más antigua la Catedral y la de Santa Eulalia, pero la Catedral ha sido renovada y la de Santa Eulalia renovada y mudada de sitio.³

Tot i tractar-se d'unes afirmacions basades en la memòria popular, no provades documentalment, no es poden menysprear en absolut.

El primer autor a reflexionar públicament, que sapiguem, sobre la cronologia de les esglésies que ens ocupen serà un il·lustre visitant de l'illa, l'**Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria**. Dedicà un passatge a Sant Jordi a la seua primera obra Die Balearen in Wort und Bild. Erster Band. Die alten Pityusen, publicada a Leipzig el 1869, però sense fer en ella valoracions històriques, les quals aleshores no estava en condicions de fer. Més endavant, ajudat per Francisco Manuel de los Herreros,

² AHPE 3.002, F 75r.

³ AHPE 3.006: Razón y noticias que Juan Calbet, Presbítero, Vicario Curato de San Miguel, da a su Prelado, el Ilustrísimo Señor Don Manuel de Abad y Lasierra, etcétera, en respuesta al ynterrogatorio que recibió el día 28 de febrero del corriente 1784. (Citat ja per Joan MARÍ CARDONA, sense donar referència de la font).

abundará en aquests i altres aspectes a una segona versió.⁴ Sobre Sant Jordi, abans de fer-ne una detallada descripció, entre moltes altres coses, diu:

Es también una de las más antiguas, pues su existencia puede decirse que data de una época anterior de mucho al año 1577.⁵

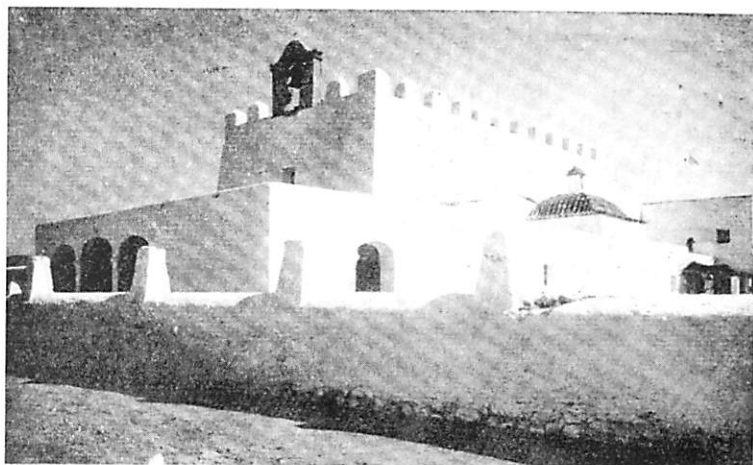
La data de 1577, que repetirà sovent, segurament està treta de la visita eclesiàstica efectuada aquell any per Joan Miquel d'Ossó, la primera amb al·lusions a Sant Jordi.⁶ Tractant de la de Sant Miquel afegirà encara l'Arxiduc:

No se sabe á punto fijo en que año fué edificada la iglesia: créese que lo sería durante el mismo siglo de la reconquista de la isla ó el inmediato siguiente, pero faltan datos fidedignos para determinarlo con toda seguridad. Lo cierto es que ya existía en 1577...⁷

Com podem observar, Lluís Salvador d'Àustria no fa sinó reproduir una creença transmesa per algun eivissenc il·lustrat. Amb molta prudència i exactitud, mostrant una vegada més la seua perícia i rigor com a investigador científic. En parlar de Sant Antoni i Santa Eulària emprarà idèntic argument que a Sant Jordi.⁸

Josep Maria Quadrado, begué de les mateixes fonts que l'Arxiduc. En uns capítols breus i substanciosos referents a Eivissa, dins de la seua obra general sobre Balears, abans de fer-ne una descripció, escriu que tal vegada hi hagués una capella a Sant Jordi abans de 1570. Evidentment ningú no havia vist cap referència documental anterior a aquesta data i, per tant, es curarà amb salut a l'hora de fer afirmacions. Heus ací l'esmentada descripció:

San Jorge compite con San Antonio en actitud defensiva, á fuer de iguales en la flaca posición y en la constante alarma; y cuando apenas hay finca en los contornos

▲ Panoràmica de l'església de Sant Jordi, on és palès el caràcter defensiu de la construcció original (foto extreta de la Guia Gráfica Costa, 1936).

que no conserve adosado á sus rudas paredes un cubo destinado á burlar las sorpresas del descreído invasor, no había de faltar á la iglesia, como guarida común de los fieles en trances de mayor apuro, su azotea cercada de triangulares almenas y sus fuertes muros, aunque disfrazados por el blanqueo que con la espadaña y el pórtico de la fachada contribuye á imprimirle más pacífico semblante. **Acaso rivalice con la del Puerto Magno en antigüedad**, si se atiende á los arcos de la nave, por regla general apuntados menos el del presbiterio, pero en dimensiones con mucho no le llega: retablos y demás objetos de culto, todo allí es moderno.⁹

Curiosament i sospitosa, com el propi Arxiduc, no es va fixar bé en l'arc faixó del presbiteri, el qual és ben igual que els altres dos que sostenen la volta. Quant als retaules i objectes de culte, eren relativament moderns per a ell, però ni molt manco contemporanis, si atenem als inventaris de l'època, a allò que es conservà fins a la Guerra Civil o a alguns objectes que han arribat als nostres dies. Segons el dit autor, l'antiguitat de l'actual església de Sant Antoni no aniria més enllà dels finals del segle XVI:

Fabricóse la presente después de 1570, al instituirse las cuatro primeras vicarías rurales en correspondencia con los cuarterones, a saber la expresada en

4 Las Baleares. Tomo I. Las Antiguas Pityusas. Palma de Mallorca. Imprenta de la Biblioteca Popular. MDCCCLXXXVI. (Dos volums, el segon publicat per Establecimiento Tipográfico del Comercio. Palma de Mallorca, 1890).

5 ARXIDUC: Las Baleares. Vol. II, pàg. 154.

6 AHPE 3.002

7 ARXIDUC: Op. Cit., pàg. 268.

8 ARXIDUC: Op. Cit., pàgs. 217 i 315, respectivament.

9 PIFERRER, P. – QUADRADO, J. M. España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza é historia. Islas Baleares. Barcelona, Establecimiento Tipográfico – Editorial de Daniel Cortezo y C^a, 1888. Pàg. 1387.

unión con las de Santa Eulalia, San Miguel y San Jorge; y es la que más copiosos indicios de antigüedad presenta, al par que más vastas dimensiones.¹⁰

No s'equivocava, perquè sembla que el temple que contemplam és obra de finals del segle XVII.¹¹ Hem d'aclarir, però, que les vicaries foren instituïdes en 1662 per l'arquebisbe Francesc de Rojas. De tota manera, Quadrado no fa més que manifestar una impressió personal, sense que pretenga justificar científicament tals afirmacions, com clarament demostra en el cas de Sant Miquel:

Creo sin embargo que la antigüedad del edificio no es sino relativa y que no sube más allá de fines del siglo XVI.¹²

L'eivissenc **Josep Clapés**, que sapiguem, serà el primer a afirmar amb lletra impresa la correspondència d'una capella amb cada quartó pràcticament des dels seus inicis, raonant-la amb suposicions poc rigoroses des del punt de vista històric. En el seu emotiu article titulat S'esglesia de Sant' Eulari (1681 á 1772), escrit l'any 1891 en el català d'Eivissa, després d'explicar la conquesta de 1235 fa aquesta reflexió:

Dividida s'illa axí en curtons y sent aquells señós tan religiosos y bons catòlics com eran es de pensá que ferian en cad' un d'ells un' esglesia: si no la feren, per lu menus tal hauria de sé sa seu' idea, qn' altres mes tart realisarian. Sas que llevó ó després es feren son, segurament, sas de Sant' Eulari, San Miquel, Sant Antoni y sas Salinas, tan veyas que ningú te nutissis de cuant se cumensaren, y que varen sé instituidas en Vicarias p'el Bisbe Rojas en se vesita que va fé en 1662...¹³

Cert que no ho afirma categòricament, però no hi ha motiu per imaginar que els conquistadors tenguessen intenció de fer cap més església a Eivissa que la parroquial de Santa

▲ Detall dels merlets que coronen els murs de l'església de Sant Jordi. Foto B. Costa.

Maria a la vila, sense que això comporti minva de l'esperit religiós que els mogué a prendre les armes i escometre la croada contra els sarraïns. A l'abundosa i posteriorment ben treballada documentació sobre el particular ens remetem.¹⁴

Mossèn **Isidor Macabich**, amb el temps millor coneixedor dels arxius pitiüsos, recollirà la hipòtesi llençada per Clapés i serà d'entrada quelcom més agosarat que ell. En descriure el règim eclesiàstic durant el període feudal a Eivissa i Formentera arribarà a afirmar sobre les nostres esglésies rurals:

Edificadas al parecer a principios del siglo XIV las cinco primitivas iglesias o capillas de los cuarterones (Ntra. Sra. de Jesús, San Jorge, San Antonio, Santa Eulalia y San Miguel)...¹⁵

10 PIFERRER, P. – QUADRADO, J. M. Op. Cit., pàg. 1380.

11 MARÍ CARDONA, J. Portmany. Col·lecció Illes Pitiüses VI. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1990. Pàgs. 16-20.

12 PIFERRER, P. – QUADRADO, J. M. Op. Cit., pàgs. 1376-1377.

13 CLAPÉS JUAN, J. "S'esglesia de Sant' Eulari (1681 á 1772)" a Los Archivos de Ibiza. Revista Històrica Anual dirigida por D. José Clapés y Juan, Capitán de Infantería. Año III – 1903. Imprenta y librería de Salvador Fábregues. Ciutatella, 1904. Pàg. 108.

14 MARÍ CARDONA, J. La conquesta catalana de 1235. Col·lecció Illes Pitiüses I. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1976.

15 MACABICH, I. Historia de Ibiza. Cuatre volums. Editorial Daedalus. Palma de Mallorca, 1966. Vol. I, pàg. 205.

Segurament aquest parer sense cap més base que la datació certa de la fundació de l'església de Sant Antoni, de l'any 1305. Arribaria a matisar una mica tal asserció, excloent de la llista la Mare de Déu de Jesús i Sant Jordi, mantenint, però, la generalització:

No menor antigüedad que a la de San Antonio puede suponerse a las de San Miguel y Santa Eulalia, pues las mismas circunstancias que hicieran necesaria la edificación de la iglesia de Portmany existían para los habitantes de Balansat y Santa Eulalia.¹⁶

No obstant això, reconeix unes línies més endavant que no té cap dada en absolut sobre la primitiva edificació de Sant Miquel. Queda per demostrar que les circumstàncies, entengui's densitat de població, recursos econòmics, devoció, etc., excepció feta de la distància, fossen les mateixes per als balansadencs que per als portmanyins. Per altre costat, els eulariers s'havien adelantat prou en la construcció del seu lloc de culte, com veurem més avall.

Pel que fa a Sant Jordi, mossèn Macabich es mostraria quelcom més prudent, tot donant la data precisa de l'edificació de la Mare de Déu de Jesús:

Consta que existia ja en 1506 la de San Jorge, seguramente con mayor antigüedad. En 1466 se edificaba la de Ntra. Sra. De Jesús.¹⁷

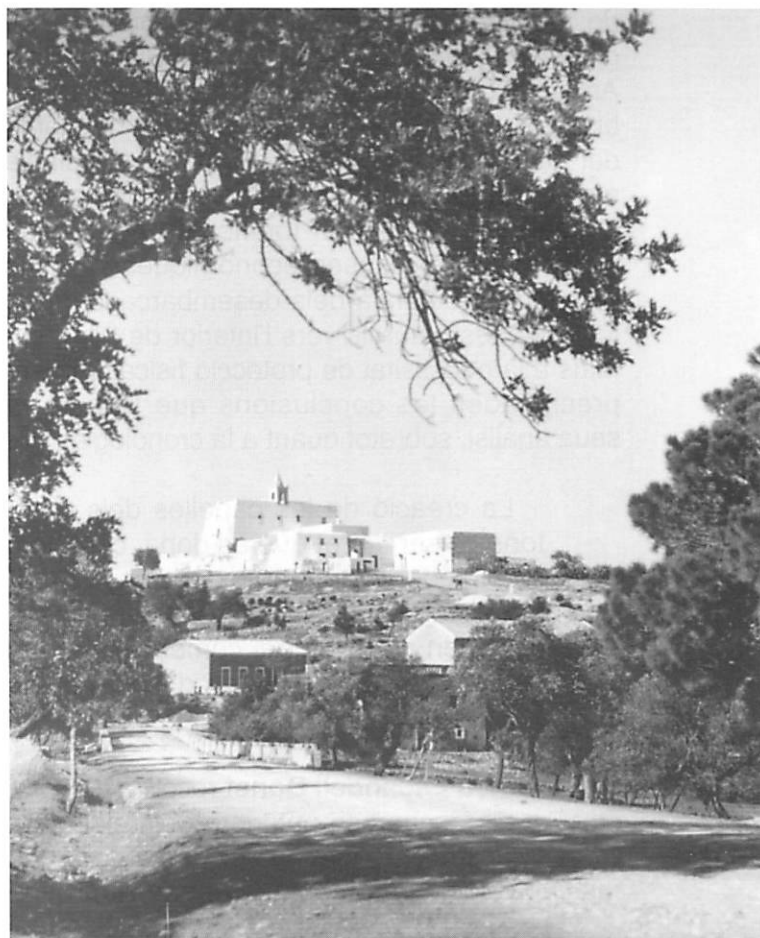
Amb tot, no bastaren aquestes matisacions posteriors per evitar que les seues primeres afirmacions s'estenguessen per mor de l'entusiasta recepció i gran divulgació de la seua obra gegantina, d'un mèrit innegable, i entrassen com a veritats a la nostra història.

També **Joan Marí Cardona**, en parlar de Sant Jordi i Sant Miquel, situa els seus orígens dins del segle XIV.¹⁸ En el primer cas, basa aquest plantejament en una suposada densa població del quartó, afavorida per uns bons recursos econòmics: les salines i l'horta. Per evitar l'inconvenient de la proximitat de l'església parroquial de Vila, la qual faria innecessària un temple, afirma:

Tot i que no tenien tan lluny l'església parroquial com els pobladors d'altres quartons, no hauria estat normal que si els altres tenien una capella pròpia, els saliners no la tenguessin.¹⁹

Falta encara demostrar, entre altres coses, que els de Balansat tenguessin aleshores una capella pròpia. No es pot concloure, ans trobam insuficient la ressenya i forçada la seua interpretació, que el pagament de la meitat d'un cens per la festa de Sant Miquel gloriós del mes de setembra consignat en 1396 i vigent en 1432 donin a entendre que ja existia l'església de Sant Miquel en aquells anys.²⁰ Ha de reconèixer l'autor en qüestió un poc més avall que no es tracta, evidentment d'una referència a Sant Miquel de Balansat..., tan sols d'una data destacada, com tantes altres hi havia per a semblants transaccions. Insisteix, però, donant aquesta explicació:

Panoràmica de Sant Miquel amb l'església al fons. Foto Viñets (Arxiu Històric Municipal d'Eivissa). ▼

16 MACABICH, I. Op. Cit., Vol. III, pàg. 350.

17 MACABICH, I. Op. Cit., Vol III, pàg. 351.

18 MARÍ CARDONA, J. El camí de Missa. Col·lecció Monuments de les illes Balears. Govern Balear – Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Impremta Muntaner, S.L. Palma de Mallorca, 1996.

19 MARÍ CARDONA, J. El camí de Missa. Pàg. 49.

20 MARÍ CARDONA, J. Balansat. Col·lecció Illes Pitiüses IV. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1984. Pàg. 36.

Si els primers anys del segle XIV l'arquebisbe de Tarragona havia donat el seu consentiment perquè els pobladors de Portmany edificassin una capella o església, a causa de la gran distància que els separava de l'església parroquial de Vila, cal creure que, ja que els motius eren idèntics, al mateix temps que els de Portmany començaven el seu temple també degueren començar-lo els de Balansat. Només manquen els documents escrits que ho confirmin.²¹

O ho desmenteixin... Si manquen del tot els documents i qualsevol indici, no només d'aquells anys, sinó també de les dues centúries posteriors, trobam quelcom agosarat creure que a Balansat ja hi hagués una capella al segle XIV. Ens semblaria mes raonable, tant en aquest cas com en el de Sant Jordi, una actitud agnòstica.

Antoni Ferrer Abárzuza seguirà, en principi, els mateixos plantejaments, basant l'existència de capelles als quatre quartons als inicis del segle XIV a partir de les de Santa Eulària i Sant Antoni. Considera que en fer petició a l'arquebisbe la causa que esgrimeixen els habitants del quartó de Nunó Sans (sic) és extrapolable als restants territoris...²² També indica que aquests temples foren fortificats des del seu naixement, per causes econòmiques i motius estratègics (defensa dels desembarcadors i de les entrades naturals vers l'interior de l'illa), sumats a la necessitat de protecció física. Trobam precipitades les conclusions que trau de la seua anàlisi, sobretot quant a la cronologia:

La creació de les capelles dels quartons va ser un fet que es donà, com hem intentat demostrar, amb pocs anys de diferència, d'un cas a l'altre; totes, idò, s'edificarien als volts del començament del segle XIV, potser abans de les pestes (1348 i ss.)...

Bartomeu Escandell Bonet recollirà en bona mesura els esquemes anteriors i els elaborarà en el context d'una obra de conjunt, encara que resultarà quelcom ambigu i contradictori quan

comparem les seues afirmacions. Per un costat, parlant en general, dona per fet que totes les capelles dels quartons foren creades en l'època baix medieval,²³ edificades a partir del segle XIV por la poblaci3n de su entorno²⁴. Per l'altre, en concretar, reconeix que Santa Eulària ja existia a finals del segle XIII; i atribueix la fundaci3n de les dites capelles no als pagesos, sin3 a una estudiada pol3tica expansiva de la parr3quia, desplegada des dels primers anys del segle XIV pels senyors eclesiàstics, amb la qual perseguirien, diu, la consolidaci3n institucional y corporativa de los efectivos eclesiàsticos y la proyecci3n social sobre los habitantes – inclusive los de las partidas del Rey...²⁵ Després de constatar la construcci3n de l'església de Sant Antoni a partir de 1305, 3nica quadrant, fins a cert punt, amb aquesta darrera teoria, manifesta major precauci3n en tractar de la de Sant Miquel. Deim fins a cert punt, perquè la iniciativa de la construcci3n d'aquell temple partí dels hòmens de Portmany. D'altra manera, el permís de l'arquebisbe hagués estat un mandat. Podria ser que aquesta proposta popular coincidís amb les aspiracions de poder del prelat, però el paborde de Tarragona no tenia cap necessitat d'estendre domini, perquè era amo i senyor del quartó. Sobre el temple de Sant Jordi l'autor mantindrà un silenci absolut...

Després d'aquest breu repàs a allò més rellevant escrit fins ara, intentarem nosaltres donar una resposta a la qüestió del naixement de l'església objecte del present article, sempre, com no pot ser d'altra manera, en relaci3n a les altres. Per aix3 ens convindrà recapitular i cenyir-nos estrictament a l'estudi de les fonts documentals conegudes, les quals no podem qualificar precisament de generoses. Sens dubte, se n'han perdut moltes al llarg del temps i potser n'hi ha algunes de ben interessants als arxius de fora de la nostra illa esperant ser publicades.

2. SEGLES XIII-XIV

2.1. Santa Maria d'Eivissa

El 8 d'agost de 1235 tropes catalanes, amb el vist i plau del rei Jaume I, reconquistaven

21 MARÍ CARDONA, J. IV, pàg. 39.

22 FERRER ABÁRZUZA, A. "Estudi preliminar sobre els temples fortificats d'Eivissa i Formentera" a VI Quadern del T.E.H.P. Eivissa, 1994. Pàgs. 49 a 61.

23 ESCANDELL BONET, B. Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón. Tomo II (Siglos XIV-XVI). De la crisis Medieval a la Ibiza Renacentista. Lleonard Muntaner, Editor. Palma de Mallorca, 1995. Pàg. 73.

24 ESCANDELL BONET, B. Op. Cit., pàg. 136.

25 ESCANDELL BONET, B. Op. Cit., pàg. 211: "La expansi3n eclesiàstica isleña: la creaci3n de capillas rurales".

Eivissa i Formentera per a la cristiandat. El 15 de setembre del dit any Guillem de Montgrí, sagristà de Girona i arquebisbe electe de Tarragona, Nunó Sanç, comte de Rosselló, i l'infant Pere de Portugal, promotors de la conquesta, complint la promesa consignada a la primera clàusula d'una escriptura de concòrdia prèvia, feren efectiva a Mallorca per procuradors la dotació de l'església de Santa Maria d'Eivissa.²⁶ Aquesta havia de ser, de moment i durant molts segles, l'única parròquia, pertanyent a la diòcesi de Tarragona, tot i haver-se dividit l'illa en quatre unitats territorials anomenades quartons. La dita divisió no tenia en principi altre propòsit que el de repartir la riquesa entre els senyors feudals, en proporció als cabdals aportats per cada un a l'empresa bèl·lica. No hi havia per tant intenció de crear demarcacions de futurs pobles, ni devien fer falta llocs de culte a la campanya per a una població cristiana molt escassa i dispersa, encara que creixent, la qual tot just començava a instal·lar-se.

2.2. Santa Eulària

Un temps indeterminat després podem situar el naixement de la primera capella forana, la de Santa Eulària, al quartó de Xarc o del Rei. Tal vegada fou un renaixement. Es pot plantejar la hipòtesi d'un lloc de culte paleocristià, dedicat a la màrtir barcelonina, com de fet existia a la cova de Santa Agnès a Portmany. Les restes arqueològiques d'una basílica trobades per Colominas a l'anomenat fossaret d'en Poll podrien legitimar aquest plantejament.²⁷ Més agosarat, mentre no tinguem més indicis, resulta parlar d'una presència mossàrÀbica durant la dominació musulmana.

Ja férem notar com el topònim de Santa Larya està fixat a la cartografia genovesa de finals del segle XIII, concretament a l'anomenada Carta Pisana de la Biblioteca Nacional de París, per la qual cosa ha de ser prou anterior.²⁸ La necessitat d'aquesta capella vendria donada per la distància de la vila i la major densitat de població respecte a altres indrets de l'illa, possible mercès a la fèrtil vall del riu i als molins fariners d'aigua. Fos com i quan fos,

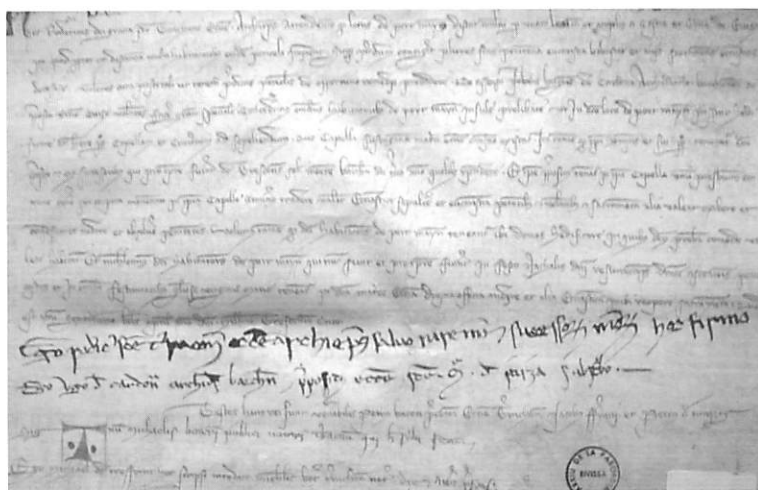
el 1309 figura clarament l'església de Sancta Eulària al testament de Llorenç de Mansella.²⁹

2.3. Sant Antoni

Més senzill resulta situar en el temps la gènesi del temple de Sant Antoni Abat, al quartó de Portmany. Per ventura s'ha conservat el document signat per l'arquebisbe Roderic Tello el disset de març de l'any 1305, amb el qual es concedí permís als portmanyins per edificar i posseir una capella amb cementeri propi.³⁰ Volem destacar les circumstàncies de la concessió d'aquesta gràcia especial, per ser molt diferents de les dels habitants de les Salines, a saber: la distància, superior a una llegua i mitja de la vila, i la consegüent dificultat per a l'administració dels sacraments. També ressaltar les importants salvetats que fa l'arquebisbe, quelcom oneroses:

- La capella restarà sufragània de la parroquial i haurà de pagar-li anualment trescents sous.
- El paborde hi mantindrà un prevere contínuament, al qual se li haurà de construir una casa decent i còmoda.
- Les principals festes de l'any, els portmanyins hauran d'assistir a l'església matriu: Nadal, Pàsqua, Pentecosta i totes les festivitats de Santa Maria.

Document de l'arquebisbe Roderic Tello, datat al 1305, autoritzant aixecar una capella a Portmany (Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa). Foto B. Costa. ▼

26 MACABICH, I. Op. Cit. Vol. I, pàgs. 271-272. També a MARÍ CARDONA, J. I, pàgs. 36 i 51.

27 PLANELLs FERRER, A. Ibiza y Formentera ayer y hoy. Barcelona, 1984. Pàgs. 416-417.

28 TORRES PETERS, F. X. "Santa Eulària i les seues esglésies" a Diàrio de Ibiza, 11 de febrer de 2001, pàg. 19.

29 FERRER ABÁRZUZA, A. El Puig de Missa de Santa Eulària des Riu. Anàlisi històrica i arquitectònica. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa, 1998. Pàgs. 53-55.

30 MACABICH, I. Op. Cit. Vol. III, pàg. 350. MARÍ CARDONA, J. VI, pàg. 12.

▲ Església de Sant Antoni. Foto Viñets (Arxiu Històric Municipal d'Eivissa).

2.4. Formentera: Monestir de Santa Maria i capella de Sant Valer

Cas singular és el de Formentera, on certament hi hagué una església dedicada a Santa Maria formant part del monestir dels agustins de la Mola, quan no més a partir de 1258.³¹ El 1298, essent prior fra Berenguer de Gimill, la seua permanència es veié seriosament compromesa per l'actitud de l'arquebisbe i el paborde de Tarragona, els quals desposseïren els religiosos de les seues terres de la Mola.³² Tot i això, teòricament l'església seguia rebent les primícies de les hisendes de l'illa a finals del segle XIV, encara que havia venut feia molt temps les seues propietats a Eivissa.³³ Sembla que la vida del cenobi desaparegué abans de mitjans de la centúria, fet que explicaria que l'any 1369 l'arquebisbe concedís permís als formenterers, desprovistos d'assistència espiritual, de construir una capella prop del lloc anomenat Cova de Sant Val-lero sota l'advocació d'aquest sant.³⁴ A les darreries d'aquell segle o al principi del segle XV ambdós llocs de culte eren abandonats per mor del despoblament.

Fins aquí queda ben clara l'existència de capelles a dos dels quartons, Xarc i Portmany, i a Formentera al segle XIV, però res no es pot afirmar dels altres dos, Balansat i Salines. De fet, l'absència de qualsevol indici apunta a que encara estigueren molts anys a fundar-se.

31 MACABICH, I. Op. Cit. Vol. I, pàg. 276.

32 AHN, Sección Clero, Carpeta 47, núm. 3; Carpeta 3135, núm. 5.

33 TORRES PETERS, F. X. El capbreu de l'arquebisbe Ènnec de Valterra (1396-1398). Editorial Mediterrània Eivissa – Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa, 2004. Pàgs. 279 i 209.

34 MARÍ CARDONA, J. Formentera. Col·lecció Illes Pitiüses III. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1983. Pàgs. 16-17.

2.5. Sant Jordi i Sant Miquel: els documents callen...

La primera visita eclesiàstica a la parròquia de Santa Maria d'Eivissa que ens deixa notícies concretes és la de Joan de la Mata en 1392. En les seues actes es parla d'Antoni Joan, beneficiat de l'església de Santa Eulària,³⁵ però no hi ha rastre de cap altre temple a la part forana, potser perquè no era objecte de la seua inspecció.

Per diversos motius, hem de considerar d'importantíssim el ja citat Capbreu de l'arquebisbe Ènnec de Valterra, redactat a Eivissa pel prevere Francesc Colomar entre els anys 1396-1398. En ell figura la capbreuació o inscripció de les propietats que havien de pagar contribucions (delme i censos) a la mitra de Tarragona, i primícia a l'església d'Eivissa o de Formentera, a saber: dels habitants de determinats sectors de la vila, de dues parts del Pla de Vila, dues parts de Formentera, la totalitat dels quartons de les Salines i de Balansat. Ens interessa destacar que en fer-se descripció de les propietats rurals mai no s'esmenta una església, capella o camí que hi porti, excepció feta del camí quod tendit ad Sanctam Eulaliam.³⁶ S'ha de dir que, en el cas que ens ocupa, freqüentment s'al·ludeix als camins, tant públics com privats, per definir els límits d'una hisenda (rafal, alqueria, vinya, mallol, hort, feixa, pallissa, etc.) o per situar-la. Així, trobam mantes vegades: camí de les Salines, de l'Estany, del Carregador, del Jondal, del Vedrà, de la Punta, dels Pous; camí de Balansat, d'Albarca, etc.; mai, però, camí de l'església, o de Sant Jordi, o de Sant Miquel. Resulta difícil de creure que no es prenguessen uns edificis tan singulars com a punts de referència si aquests haguessen existit. Més si considerem que també s'agafen pous, sènies, molins o cases com a coordenades. Vegeu sinó un exemple extret d'un capbreu de Portmany: a la darrerria del segle XIV alguns propietaris de la part de Buscastell, Forada, es Pla i sa Vorera asseguraven que les seues terres confinaven amb un camí públic que anava a l'església de Sant Antoni.³⁷

35 MARÍ CARDONA, J. V, pàg. 15.

36 AHPE 3.004, Fols. 33r, 50v i 62v.

37 MARÍ CARDONA, J. VI, pàg. 13.

3. SEGLE XV

3.1. Segueix el silenci...

La documentació resulta tant més eloqüent en el seu silenci com més avançam en el temps.

Vejam l'acta de la visita eclesiàstica efectuada per Joan de Cescastells l'any 1410. Entre els bacins que trobà per recollir almoines dels fidels figuraven el de Santa Eulària d'Eivissa i el de Sant Antoni de Portmany, així com el de l'obra de l'església de Santa Llúcia. Beneficiat d'aquell primer temple era Bernat Cocorella.³⁸ Santa Llúcia havia començat a construir-se vora Vila a partir de 1370, any en què s'obtingué per a tal efecte el permís de l'arquebisbe.³⁹ No seria lògic que, d'existir altres esglésies públiques, aquestes no replegassen diners per al seu manteniment.

Així mateix, crida poderosament l'atenció que al llibre del Clavari de 1417-1418 apareguen només els pagaments de dos priors d'església, els de Sant Antoni i Santa Eulària, els quals cobraven dues lliures per hom cada any de la Universitat.⁴⁰ Igualment, es dóna a entendre que es feren processons penitencials en el context de la predicació quaresmal, a càrrec de frares franciscans, sempre cap a aquests llocs:

Item, dimecras a VIII de marts feram porfasó a Pormany e fiu pastar pa e costà entra pastar e tot I lliura II sous.

Item, dimecres a XVI de marts feran porfasó e anaran a Sentaulària e fiu pastar pa e costà tot, entra la farina e lo pastar I lliura II sous.⁴¹

És difícil de creure que, d'haver-hi temples a Balansat i a les Salines, aquests no tenguessen també un prior o custodi remunerat pel comú i no entrassen dins del recorregut de les processons generals.

Les minucioses actes de la visita de Berenguer Prats, en 1423, tampoc no havien deixat cap referència fora de la parroquial de Santa Maria i l'església de l'Hospital, dedicada a la Verge Maria de Gràcia. Les no menys curoses actes de Lluís Palanca, en 1435, aportaran només la novetat de la breu descripció de la capella de Sant Salvador.⁴² Ambdós eclesiàstics

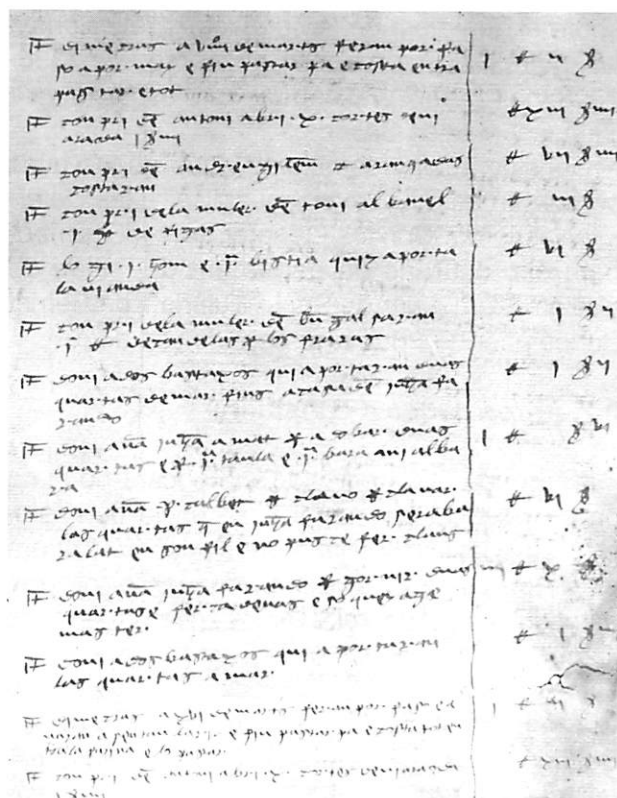
38 MARÍ CARDONA, J. V, pàgs. 21-22.

39 MARÍ CARDONA, J. El camí de Missa. Pàg. 58.

40 AHME I. 4CL. Fols. 6r, 8r i 8v.

41 AHME I. 4CL. F 9v.

42 AHPE 3.002.

▲ Fol 9v del llibre del Clavari de 1417-18 (Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa). Foto B. Costa.

▲ Processó entrant a Sant Jordi (foto extreta de la Guia Gráfica Costa, 1936). No hi ha dades de que es fessin processons penitencials ni a Balansat ni a les Salines durant el segle XV.

es circumscrigueren, per desgràcia nostra, a la inspecció religiosa de la vila.

Als anys 1433-1437 correspon la redacció feta per Ramon de Salelles del capbreu dels arquebisbes Gonçal Ferrandis d'Híxar i el cardenal Domènec Ram.⁴³ Es tracta d'un document exhaustiu, complet i molt ben conservat,

43 AHPE 3.005.

sobre el qual hem de fer idèntiques reflexions a les expressades en tractar el capbreu de 1396-1398: no apareix mai cap rastre d'església, ni a Balansat ni a les Salines.

Consideracions semblants a les abans fetes per als llibres del Clavari cal aplicar a les Determinacions del Consell General de 1456, on trobam els albarans de pagament del salari de Guillem Isern, prior de Santa Eulària, i de Bernat Bonet, prior de Portmany, però de cap altre.⁴⁴

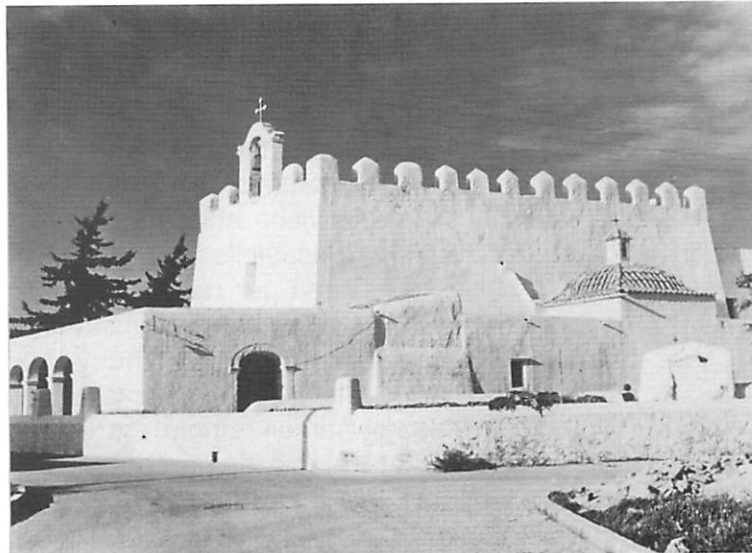
3.2. Altres dades a considerar

Cert que es pot objectar que encara no hi ha prou evidència per negar l'existència dels temples en qüestió a mitjans del segle XV. Cal ara afegir motius geogràfics i, tal vegada, sociològics, demogràfics i econòmics. Ens centrarem en Sant Jordi, cas més clar que el de Sant Miquel.

La proximitat i relativa facilitat d'accés a la vila dels habitants del pla i muntanyes de les Salines no feia urgent la construcció d'una capella al seu territori. Recordem les circumstàncies i els termes amb els quals l'arquebisbe permeté l'edificació d'església i fossar als habitants de Portmany. Quan no fa gaires anys, el segle passat, la gent es desplaçava a peu, a llom d'animals o en carro, molts jordiers anaven freqüentment a missa a les esglésies de la ciutat, com hem pogut saber per multitud de testimonis orals.

Per altra banda, moltes de les propietats del quartó al segle XIV estaven en mans de senyors de Vila, els quals no havien de menester una església al camp, ni tenien segurament cap desig de contribuir al pagament de les despeses de la seua construcció per atendre els seus majorals, jornalers, esclaus, etc. Aquests tampoc tendrien tanta necessitat ni possibilitat de pagar les tres-centes lliures anuals que havien de desembutxacar els portmaninys al paborde per llur atenció espiritual extraordinària.

Cal tenir present que a partir de 1348 la pesta negra reduirà considerablement la població.⁴⁵ Si fins aquell any no s'haguessen construït les esglésies de les Salines i de Balansat, és difícil que durant tota la segona meitat del segle XIV i els primers decennis del XV s'escometessen unes obres tan importants. La depressió socioeconòmica, al nostre entendre,

▲ Panoràmica de l'església de Sant Jordi, l'existència de la qual no es pot justificar per a defensar els treballadors de les salines (foto extreta de Las Iglesias de Ibiza, de Jorge Demerson, 1966).

no ho toleraria. Sembla probable que l'aturada de l'edificació gòtica de la pròpia església parroquial en aquest període, a la qual sens dubte havien de contribuir tots els habitants de l'illa, tenga aquesta motivació.

En un altre ordre de coses, no es pot justificar de cap manera l'existència de Sant Jordi com a resposta a la necessitat d'un edifici per a l'assistència religiosa dels traients i altres treballadors de la sal. En primer lloc, aquest ja hagués fet falta molt poc després de la conquesta i, d'haver-se aixecat per a tal propòsit, lògicament es situaria vora l'Estany. Aquells hòmens no es podien permetre en plena extracció perdre dues hores de camí (una per anar i l'altra per tornar), encara que fos per complir el sagrat precepte dominical. En segon lloc, sabem que durant la temporada de feina hi anava un capellà pagat per la Universitat a dir-los missa in situ, inclús molts anys després d'haver-se aixecat el temple, com ja va constatar **Enric Fajarnés**:

La iglesia de la villa, desde la conquista, y la de San Jorge, desde el siglo XVI, estaban situadas a respetable distancia de los estanques, y para evitar marchas y molestias á los trabajadores, se levantó un pequeño oratorio en las salinas. Hasta 1619 ó 1620 se rezaba allí la misa los días de fiesta, á la cual asistían los salineros...⁴⁶

44 AHME I. 1. Fols. 43v i 49v.

45 ESCANDELL BONET, B. Op. Cit. II, pàgs. 255 i ss.: "La gran depresión de mediados de siglo (1348-1410): peste, hambre y muerte colectiva".

46 FAJARNÉS, E. "La Misa de los salineros ibicencos" a Los Archivos de Ibiza. Año III – 1903.

Fajarnés, per cert, és més prudent que la resta d'autors a l'hora de datar l'església de Sant Jordi quan situa els seus orígens als segle XVI. Quant al petit oratori, de fet no fou construït per la Universitat, vora la casa de l'Estany, fins l'any 1703. Abans les misses es deien de campanya. Ja ben entrat el segle XVIII, l'any 1771, es feren a càrrec del rei les capelles de Sant Carles, a la Revista, i Sant Francesc de Paula, sobre el dit oratori, per poder celebrar la litúrgia a lloc més digne. Així ho trobà i descriví el bisbe Abad y Lasierra en la seua primera visita, l'any 1784.

No importaria dir que com a refugi durant els freqüents atacs de moros, la fortalesa de Sant Jordi també queia excessivament lluny de les salines. Els pobres jornalers haurien hagut de córrer molts kilòmetres abans de poder trobar-se segurs. Això, en cas de voler fugir dels invasors, cosa impensable, car per nombre (uns quants centenars), edat i força estaven en disposició de plantar cara als enemics, mitjançant les milícies organitzades de la terra. Aquest tipus de recer es reservava als infants i a les dones, i encara als altres quarters, perquè quan no més en 1501 i en 1505 es manà que durant una temporada totes les dones e infants de tot lo pla e de les Salines anassen a passar la nit dins la vila emmurallada a causa de les constants agressions dels moros y turchs, precisament per l'avinentsa de la proximitat o per no estar convenientment fortificada la seua església.⁴⁷

3.3. Primeres notícies de Sant Jordi i Sant Elm

Dins d'aquest panorama documental tan escàs, amb buits temporals considerables, no ens queda altre remei que esperar l'any 1469 per descobrir esment del que tan desitjosament buscàvem:

Dimecres, a XX del dit (setembre 1469) el matex...

Sent Jordi: (0) modins II quartes, paga Domingo Serra.⁴⁸

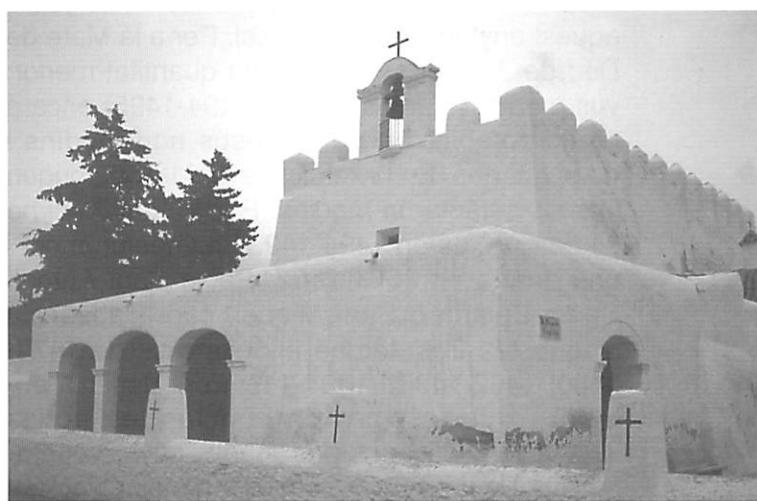
Una nota comptable molt breu i, a primera vista, de difícil interpretació. No obstant, és clar que tracta de l'església, perquè abans i

després d'ella surten multitud de càrrecs de sal, tant per a la Mare de Déu de Jesús (sens dubte perquè encara s'hi treballava) com per a Sent Antoni (en l'adaptació o reconstrucció de la qual també s'hi devia treballar de valent). Durant l'exercici de 1469-1470 hem comptabilitzat quaranta-nou modins i dues quartes per a Jesús i la respectable suma de vint-i-quatre modins i tres quartes per a Sant Antoni. Santa Eulària i Sant Miquel no s'esmenten per a res, però sí algunes vegades l'església de la Verja Maria Major, que rep set modins i tres quartes, i les esglésies de Sant Elm i la Verge Maria de Gràcia de l'hospital.

La primera notícia de la capella de Sant Elm, trobada fins ara, és de 1494.⁴⁹ Afegim-li idò ara vint-i-quatre anys d'antiguitat, com a mínim, perquè apareix a la citada font tres vegades l'any 1470. Curiosament hi figuren també dos personatges amb el nom del sant: Entelm Sala, jova i Telm Salla, prom. Les dades que tenim als capbreus indiquen que ni a finals del segle XIV ni al primer terç del segle XV existia encara aquesta capella de la Mar.

Sant Jordi torna a sortir en la comptabilitat de la sal embarcada quatre vegades més, ja dins l'any 1470, sumant en total nou quartes de sal (dos modins i una quarta) destinades a la seua obra. Per desgràcia no es conserven els llibres del Guardià immediatament anteriors i posteriors. Amb ells podríem averiguar si, com sospitam, aquestes petites quantitats responen a intervencions d'acabats en el nou temple del pla de les Salines. Es pot veure que no es

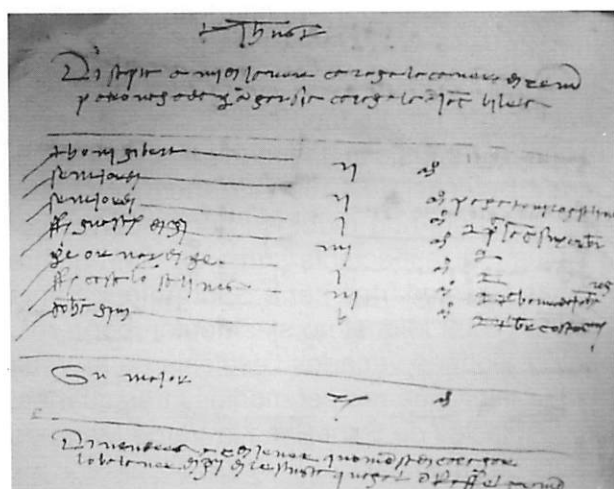
La primera dada documental de l'existència d'un temple a Sant Jordi és de 1469. Foto B. Costa. ▼

49 MARÍ CARDONA, J. El camí de Missa. Pàg. 69.

47 AHME I. 1. Determinacions del Consell General 1505-1502 i 1505-1506.

48 AHME I. 3/2. Llibre del Guardià de la Sal 1469-1470.

▲ Detall del Fol 18v del llibre del Guardià de la Sal de 1492-93 on apareixen pagaments per a l'església de Sant Jordi (Arxiu Històric Municipal d'Eivissa). Foto B. Costa.

tracta de subvencions anuals, sinó de quelcom extraordinari, perquè al llibre del Guardià de la Sal de 1479-1480 no només no figura Sant Jordi, sinó cap altra església, tret de Santa Maria. En aquesta darrera alguna cosa d'importància s'hi devia fer, perquè hem comptat fins a vint-i-quatre carregaments per Nostra Dona. En el llibre del Guardià de 1492-1493 en comptam fins a setanta-dos i segueixen essent nombrosíssims en els de 1494-1495 i 1501-1502.

Tornant a Sant Jordi, en 1493 seguien treballant-hi:

Disapta a VIII de gener caragà...

Sent Jordi II modins, paga Toni Rog, Salines.

Sent Jordi II modins I quarta, paga Jaume Sunyer.⁵⁰

Sumen els cinc carregaments consignats aquest any deu modins de sal. Per a la Mare de Déu de Jesús es registra una quantitat menor: vuit modins. L'any següent (1494-1495) encara es comptabilitzen per a Jesús nou modins i dues quarts. En l'exercici de 1501-1502 pugen fins als setanta-un modins. Per a Sant Jordi no es destina res en 1494-1495 i només un modí i una quarta en 1501-1502. Per a Sant Antoni, Santa Eulària o Sant Miquel, cap. L'absència d'aquestes tres, també als exercicis de 1479-1480, 1492-1493 i 1494-1495, pot donar a entendre que ja s'havien conclòs les noves esglésies fortificades per aquells anys. Vegem-ho sintetitzat en un quadre, per a major claretat:

TempleAny	1469-70	1479-80	1492-93	1494-95	1501-02
Sant Jordi	2 m ^o 1 q ^a	0	10 m ^o	0	1 m ^o 1 q ^a
S. Antoni	24 m ^o 3 q ^a	0	0	0	2 q ^a
Jesús	49 m ^o 2 q ^a	0	8 m ^o	9 m ^o 2 q ^a	71 m ^o
S. Miquel	0	0	0	0	3 q ^a
S. Eulària	0	0	0	0	0

L'any 1482 trobam una notícia amb nom i llinatge, de caire diferent, respecte a l'existència de Sant Jordi:

Item, doní per albarà de sagel a na'n Pere Thàpias, prior de Sent Jordi, II lliures per son salari, an-i albarà, dich II lliures (0) sous.⁵¹

Si hi havia prior assalariat era perquè ja funcionava com a lloc de culte assidu. A partir d'aquí les referències als seus priors en els llibres de clavaria, Determinacions i altres fonts seran gairebé constants.

No tenim, però, cap clau per definir clarament l'any d'inici de la construcció del temple. Atès i considerat tot el que s'ha escrit fins ací, mentre no es puga demostrar altra cosa, ens ha de semblar probable que aquest fos fundat i començàs a aixecar-se de planta en el període comprès entre els anys 1456 i 1469. Això el faria pràcticament contemporani al de la Mare de Déu de Jesús, en el qual ja s'estava treballant durant l'any 1466, tal vegada al de Sant Miquel de Balansat, al nou de Santa Eulària i al renovat de Sant Antoni.

La primera referència que coneixem de Sant Miquel és de 1501, quan ja estava en mínimes condicions de defensa. Per evitar l'obligació imposada per les autoritats a la població forana de pernoctar a Vila, els seus representants manifestaven que:

serien prests de fer bonas guaytes, scolttes e descubertas y encara venir cada nit hun capità ab sa gent, ço és, a Sancta Eulària a la sglésia, e a Balançat a Sant Miquel, e a Portmany a la sglésia de Sant Anthoni...⁵²

⁵¹ AHME: I. 4CL, F 4r.

⁵² AHME I. 1. Determinacions del Consell General 1501-1502, F XVlllv.

⁵⁰ AHME: Escrivà de la Sal 1492-1493, F 18v. També Fols. 98r, 99v i 101r.

Fent interpretació de les fonts escrites, gosam postular l'existència d'un pla de defensa conjunt de l'illa finançat per la Universitat, almanco en part, per dotar a cada quartó i al Pla de Vila d'una església en condicions de refugi per als soferts pobladors de la pagesia. Malauradament, només s'han conservat les Determinacions del Consell General dels anys 1456-1457 i de 1474-1475, sense que en elles trobem cap pista per confirmar o rebatre aquesta teoria.

3.4. Una explicació possible

La caiguda de Constantinoble l'any 1453 suposà un sotrac terrible per a la cristiandat. La pressió de l'expansió turca a la Mediterrània obligà els regirats i acosats illencs a fortificar-se de valent. L'artilleria de foc havia entrat en l'art de la guerra, també a les naus. Això explicaria en 1469-70 el constant moviment econòmic envers l'església de Sant Antoni i el canvi d'ubicació de l'església de Santa Eulària, efectuat durant la segona meitat del segle XV. Aquesta darrera mudança a lloc més elevat i apartat de la costa, fora de la línia de foc, ens sembla palesa i ve avalada tant per la tradició oral sobre

La primera referència documental coneguda de Sant Miquel és de 1501 (foto extreta de la Guia Gráfica Costa, 1936). ▼

unes restes encara no excavades científicament, com pels documents: És evident... que el 1493 hi havia ja dues esglésies: la vella, enderrocada però apta per vigilar, i la nova, en ús litúrgic i defensiu... Durant el darrer terç del segle XIV i bona part del XV només hem trobat, prou sovent, per cert, referències a Santa Eulària o a l'Església de Santa Eulària, sense més especificacions... Mai, fins el referit 1493, no hem vist cap al·lusió a l'Església Vella... Aquell nou temple, malmès per mor d'un atac turc, hagué de ser substituït per l'actual entre 1561 i 1568, quan fou beneït.⁵³

També naixerien nous llocs sagrats de refugi. No creim casualitat el fet d'estar dos d'ells dedicats a sants guerrers, defensors de la fe. Sant Jordi, militar i màrtir, contribuï amb la seua intervenció miraculosa a la conquesta de la Ciutat de Mallorca. Era per aquest motiu patró dels cavallers del regne, els quals s'organitzaven en una confraria almanco des dels principis del segle XV.⁵⁴ S'ha de recordar que a Eivissa hi havia setze cavalleries amb els seus corresponents cavallers des del temps de la conquesta. Sant Miquel, cap dels exèrcits celestials, és l'arcàngel vencedor del dimoni i la seua host, enemiga de Déu i del cristià.

No menys significativa és la ràpida generalització de les torres predials per la campanya. La primera notícia d'una torre particular a la pagesia, concretament prop del carregador de la sal, és de 1435, quan es descriu com a enderrocada pels enemics.⁵⁵

No degueren bastar aquestes mesures: la pressió continuava a darrers del segle XV i obligava a reforçar dràsticament els plantejaments defensius. Per això en 1482 o 1483 los senyors de jurats hagueren d'anar ab lo senyor Governador a la part forana, per hordonar los cortons e per ffer villas e aldeyas a hon astiguesan per a deffendre's dels moros.⁵⁶ Visitarren el Vedrà, Balansat, Corona i el quartó del Rei. Si determinaren res, no aconseguiren el

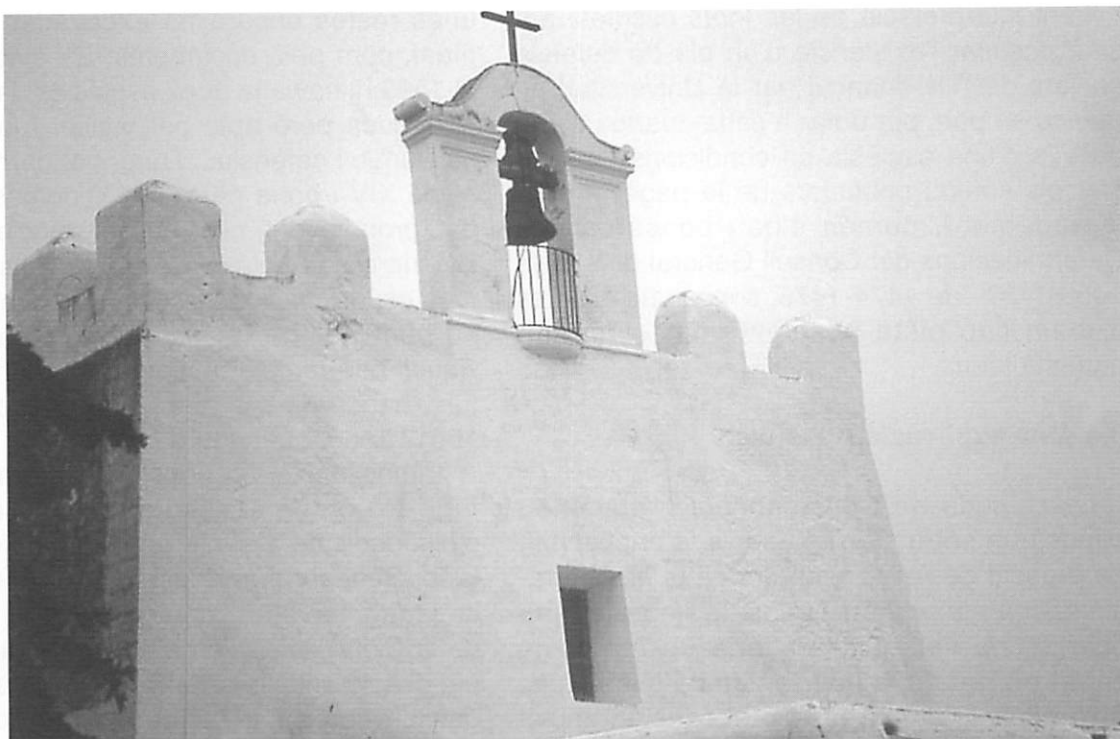
53 TORRES PETERS, F. X. "Santa Eulària i les seues esglésies", a *Diario de Ibiza*, 11 de febrer de 2001, pàgina 19.

54 PALOU, J. M. "Història del retaule de Sant Jordi de Pere Niçard: la Confraria dels Cavallers i la Festa de l'Estendart", a *El cavaller i la princesa. El Sant Jordi de Pere Nisard i la Ciutat de Mallorca. Consell de Mallorca - "Sa Nostra"*, Caixa de Balears. Palma de Mallorca, 2001. Pàgs. 10 a 31.

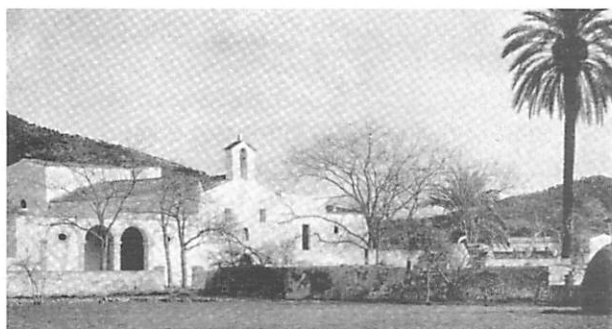
55 MARÍ CARDONA, J. *El camí de Missa*. Pàg. 49. Per a una descripció de les torres i la seua evolució: SERRA RODRÍGUEZ, J. J. *Fortificacions rurals a l'illa d'Eivissa: les torres de refugi predials*. Editorial Mediterrània - Eivissa. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa, 2000.

56 AHME: Clavari 1482-1483, F ii. Ja citat per PIFERRER - QUADRADO, pàgs. 1329-30 i 1371.

▶ Sant Jordi, amb el seu parapet enmerletat, manté el caràcter de fortalesa medieval. Foto B. Costa.

seu propòsit. Dins el segle XVI es redoblaren els esforços en un sentit divers, amb unes murades més modernes i eficients per a la vila i algunes torres costaneres artillades.

▲ Panoràmica de l'església de Jesús dins la seva horta (foto extreta de la Guia Gráfica Costa, 1936).

Nostra Senyora de Jesús. Observi's l'atalussament original del mur lateral, com el de Sant Jordi, visible a la part alta d'aquest i a l'interior del porxo. Foto C. Alfaro. ▼

3.5. Una mirada a l'arquitectura

Compartim la impressió que tant l'església de Sant Jordi com la de Sant Miquel han arribat a nosaltres en la seua construcció original, per bé que modificada, i que la de Sant Jordi és la que millor manté els seus trets de fortalesa medieval, conservant el parapet enmerletat. S'hauria de demostrar, però, que l'església de la Verge Maria de Jesús estigués mancada de connotacions defensives⁵⁷, perquè és, amb diferència, la que més grans modificacions sofrí, primer en 1549 amb l'afegit de la capella major, amb volta de creueria; després en èpoques posteriors amb l'obertura de capelles laterals; en 1818 amb l'enderrocament de la torre contigua a la iglesia⁵⁸; i en 1862 amb una reforma integral.⁵⁹ Som del parer que les immenses similituds que encara guarda aquesta església amb les altres conservades en la seua forma original és un motiu afegit per pensar que totes tres foren aixecades en un mateix període. Urgeix a l'historiador, avui per avui, un detallat estudi comparatiu dels trets d'aquestes edificacions i potser més feina en el camp de l'arqueologia per recolzar les dades conteses a les fonts documentals escrites i poder arribar així a conclusions més fiables. ■

57 SERRA RODRÍGUEZ, J. J. Op. Cit. Pàgs. 23 i 24.

58 AHPE S/C.

59 AHPE S/C: Expediente formado para la reparación de la Parroquial Iglesia de Nuestra Señora de Jesús...

Un poc de toponímia històrica d'Eivissa

Enric Ribes i Marí

RESUMEN: En este artículo se estudian algunos topónimos de la Eivissa catalana (siglos XIII-XX) ya desaparecidos, y se los identifica con los nombres de lugar actuales. Así, se aclara qué lugar designava, por ejemplo, el topónimo de *el Calvari* en épocas diferentes, y se hace un repaso de los diversos nombres que han denido algunos lugares bien conocidos del municipio de Eivissa, como la *platja d'en Bossa*, *ses Figueretes*, la *illa de la Corbeta* y la *illa Negra*. Por otra parte, se ubican algunos topónimos, el *fossar de la Reina*, *lo Trabuquet* o *la Conqueta*. En definitiva, ha de permitir a los investigadores precisar aún más los lugares donde han ocurrido algunos hechos históricos.

SUMMARY: *In this article some toponyms of Catalan Eivissa (13th-20th centuries) already disappeared are studied, and they are also identified with their modern place-names. Thus, it is clarified which place was named, for instance, by the toponym el Calvari in different periods. Also, several names of some well known places of Eivissa municipality are reviewed, such as platja d'en Bossa, ses Figueretes, illa de la Corbeta and illa Negra. Furthermore, some toponyms are situated, such as the fossar de la Reina, lo Trabuquet or la Conqueta. In this way, this work has to allow scholars to locate more precisely the places where some historical events took place.*

El fet que en els darrers anys hagi dedicat bona part del meu temps lliure a l'estudi de la toponímia de la costa vilera, a la seua recollida oral i posterior documentació, mitjançant qualsevol classe de textos o de mapes, m'ha enfrontat amb l'existència de topònims que ja no s'usen; dit d'una altra manera: al canvi toponímic, sobretot per via de substitució d'un nom de lloc per un altre de nou.

CANVIS A LA COSTA

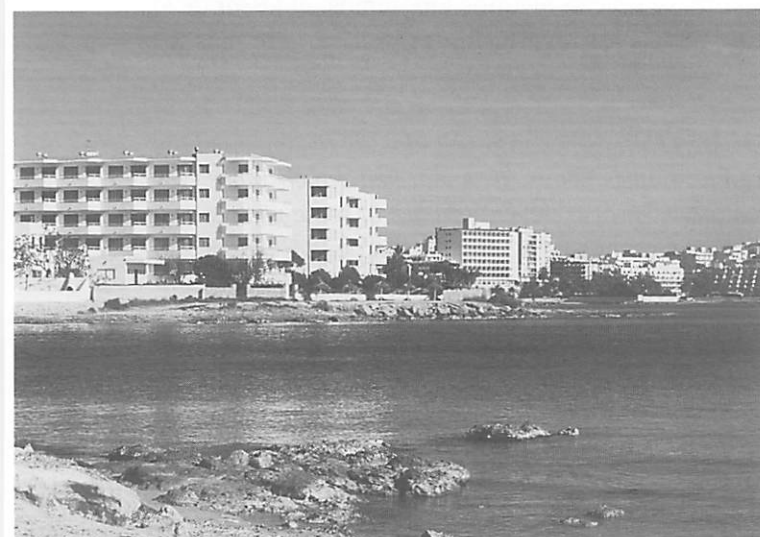
El primer canvi que sobta és el de la platja d'en Bossa, nom relativament recent que origina la proximitat de la finca de can Bossa, abans son Balansat. De fet, aquesta platja era coneguda amb el nom de platja del Carregador almenys des del segle XVI, a causa de la proximitat del carregador de la Sal Rossa, i només a

partir del segle XVIII trobam el nom actual. Si anam resseguint la costa, el segon canvi curiós és el de la punta de la Mata, avui més coneguda, simplement, com la Punta o punta de Baix, que els segles XVI i XVII apareix com punta de na Mates, variant que fa pensar en un origen antroponímic d'aquest nom de lloc. Per altra banda, sabem, per les Ordinacions de 1663, que també era coneguda amb el nom de punta del Rescat, perquè s'hi feien intercanvis de captius. Un poc més al nord tenim el cas del racó de les Figueretes, anomenat racó d'en Pere Pau pel pare Gaietà de Mallorca (1751), tot i que el nom de les Figueretes té molta més tradició històrica, bé que, sens dubte, lligat a la finca que hi confrontava.

Si anam més al nord-est, ens trobam amb la Corbeta, just davant el salt de l'Ase. En realitat, el nom de la Corbeta és relativament recent, ja que s'originà pel fet d'haver-se construït a la

▲ Platja del Carregador.

▲ Racó d'en Pere Pau.

Illa Negra del Fossar dels Sarraïns. ▼

punta que hi ha just al davant la corbeta "Josefa", el 1860. Abans de ser rebatejada amb aquest nom, era coneguda com illa Negra del Sud o de Ponent, noms que també havien substituït el més antic: illa Negra del Fossar dels Sarraïns (segle XVI). Un nom que es referia, sens dubte, a la necròpolis púnica del puig dels Molins (encara ara, de tot allò que és antic, hom en diu que "és de moros") i que es conservà, reduït en illa Negra, fins al segle XIX. Parlant de necròpolis, un cas curiós és el del fossar de la Reina (beneït el 1652), situat al salt de l'Ase o al canal d'en Fèlix, prop de la cova de les Dones, el nom del qual encara és recordat per gent major amb una lleugera variant: cementiri de la Reina. Aquest fossar va ser redescobert i identificat per Enric Fajarnés i Josep Clapers a la darrereria del segle XIX.

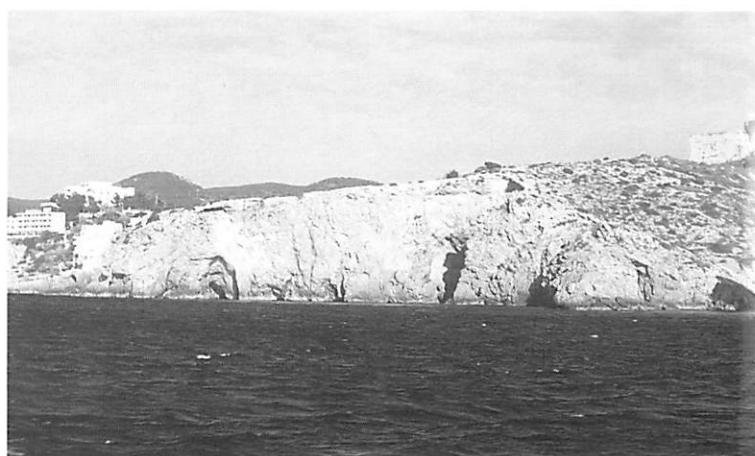
ELS CANVIS DEL CALVARI

Un dels casos curiosos en la toponímia històrica i que pot crear més confusió és el del Calvari. L'extrem de ponent del cim del puig dels Molins actual, on hi ha l'Hotel Cenit, rebia, el segle XIV, el nom de puig de les Forques o, simplement, les Forques, perquè al seu cim hi havia el patíbul. Aquesta circumstància explica que, per raons d'eufonia o psicològiques, el nom fos canviat pel del Calvari (segle XVIII), segons la documentació cartogràfica disponible. Tanmateix, el nom del Calvari

aviat deixaria d'aplicar-se a aquesta elevació dels Molins i es traslladaria a una altra de propera, la que encara és coneguda amb el nom de puig del Calvari. Però anem a pams: l'elevació de 52 metres d'altura situada a l'estrep sud del puig de Vila, entre els baluards de Sant Jordi i de Sant Bernat de les muralles renaixentistes, antigament rebia el nom de lo Trabuquet almenys des del segle XIV. És en aquest punt on, sens dubte, se situaven peces d'artilleria que complementaven les de la fortalesa, ja que sota les penyes del salt de l'Ase i del Calvari les embarcacions enemigues es podien amagar i protegir dels trets provinents del castell. Amb tota seguretat es tracta del punt on el 1543 hi havia instal·lat el "giny d'en Gall", una peça d'artilleria que tirava bombardades a les galeres turques que assetjaven la ciutat. Tanmateix, a partir del segle XVI aquest pujollet és conegut amb el nom de puig dels Molins de Llevant (en contraposició al puig dels Molins de Ponent, el puig dels Molins actual). Sembla que hi arribà a haver fins a set molins (acabats o en construcció), però degueren ser enderrocats per necessitats de la defensa o pel perill que representaven els atacs turcs. De fet, des de 1740 apareixen en la cartografia com molins arruïnats, i el 1800 ja no en queda cap dempeus. Ara bé: quan es produeix el trasllat del topònim del Calvari? El 1728, els franciscans intentaren erigir-hi una capelleta, però les autoritats militars els denegaren l'autorització. Tanmateix, hi degué haver altres intents, potser per part d'altres persones i en temps de més seguretat, que degueren acabar amb la construcció, segurament el mateix segle XVIII o a l'inici del XIX, d'unes creus de viacrucis, que fixarien el topònim en aquest lloc. Sobre les ruïnes de l'antic viacrucis es degué construir una caseta del telègraf, a mitjan segle XIX, i, en el primer terç del XX, hi tornava a haver un viacrucis amb tres creus, com encara documenta alguna antiga fotografia. La punta del Calvari, que baixa des del puig cap al sud-est, antigament era coneguda com punta d'en Joan Tur Esquerrer. En canvi, la punta dels Seminaristes o de l'Arany, situada un poc més al nord, havia de ser, per força, la punta dels Homenatges a què es refereix un document del segle XVI.

CANVIS A L'EST DE LA CATEDRAL

Tota la zona situada a la part de llevant de la catedral i del castell és coneguda, en l'ac-

▲ El Trabuquet.

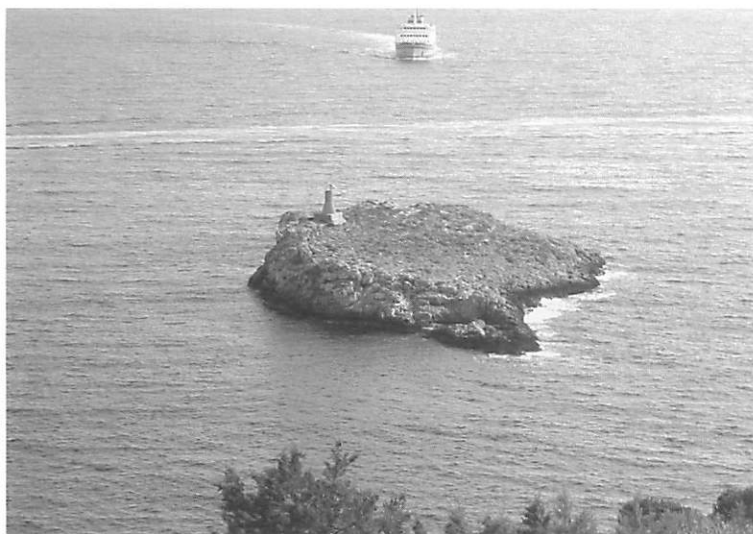
El Calvari. ▼

La Conqueta. ▼

tualitat, amb el nom del Soto, un nom d'origen castellà, que potser va entrar per via valenciana i que no apareix documentat fins a 1830. Aquest nom s'explica pel fet que un soto, en castellà, és un lloc de pastura. I això era tota

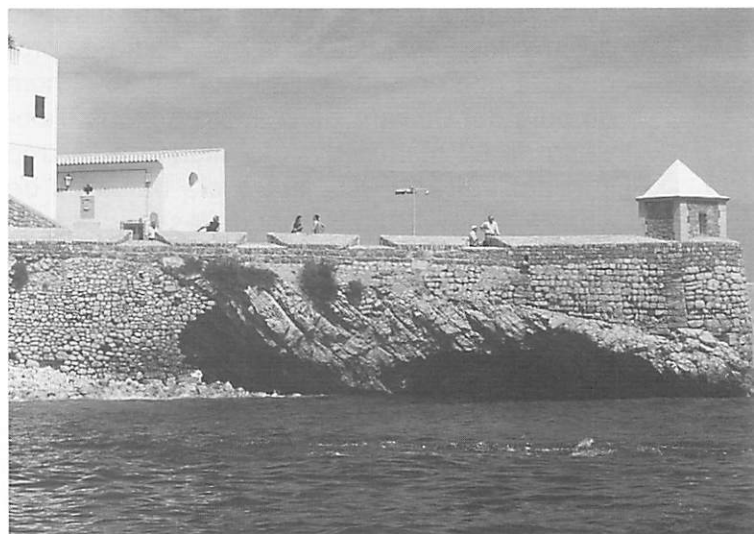

▲ Illa de la Conqueta.

aquesta zona antigament: un lloc de pastura comunal. Ara bé, tota aquesta zona, si hem de fer cas de la documentació existent, rebia, antigament, el nom de la Conqueta (diminutiu de conca ‘conca’ en general i, particularment, aquella a on conflueixen aigües diverses cap a una mateixa sortida’: un document de 1577 parla de l’“aygua vers de la conquesta” i de l’“aygua vers per lo qual es va al fossar dels sarrayns”, sens dubte referint-se als vessants nord i sud, respectivament, del puig del Calvari actual. Dit això, no ha d’estranyar que l’illa Negra actual, que sol aparèixer en els mapes com illa Negra del Nord o de Llevant, rebés el nom, aleshores d’illa de la Conqueta (almenys fins al segle XVIII, com documenta el pare Gaietà de Mallorca, el 1751). Tanmateix aquesta illa també apareix en la cartografia amb un altre nom: el Bitzoc, nom derivat de bitza ‘panxa’, segurament per la forma voluminosa de l’illa.

LA ZONA DE LA PENYA I DEL PORT D’EIVISSA

La platja situada sota el baluard de Santa Llúcia, avui en desús, el segle XVII era coneguda amb el nom de platja de Migjorn o de Santa Llúcia. I la Torre, situada a l’extrem de llevant de la punta del mateix nom, era coneguda durant l’edat mitjana amb el nom de torre de l’Esperó del Port, i aviat, simplement, com torre de Mar o del Mar. Tanmateix, el fet que la torre antiga fos substituïda per un garitó donà lloc a altres topònims com torrelló de la Consigna, la Torreta o torrelló d’Extramurs.

▲ Torre de l’Esperó del Port.

Ja dins el port d’Eivissa, un dels topònims desapareguts –com l’activitat– és el de la Drassana, que estava situada just vora l’obelisc dedicat als corsaris eivissencs i la plaça del Marí Riquer. On ara hi ha el monument als corsaris i s’inicia el capmartell, antigament hi havia el pont o el cap del Pont, un mollet de fusta que feia d’embarcador, documentat des de l’època medieval. Altres topònims relativament antics romanen vius, per sort, bé que lligats a zones urbanes: la Riba, la Bomba, la Marina, el Poble Nou.

Un cas que val la pena d’esmentar és el de la Creu. Alguns erudits, com Enric Fajarnés, Isidor Macabich i Antoni Costa Ramon, consideren que la porta de la Creu, que estava situada a l’inici de l’actual carrer de la Creu, prengué el nom d’una creu de marbre blanc, del segle XVII, anomenada la Creu Blanca, que ara es conserva al cementeri vell d’Eivissa. En tot cas, val a dir que la creu va ser col·locada on, des de ja feia molts anys, hi havia un encreuament –una creu– de camins que anaven als quartons i que devia rebre el mateix nom de la Creu. De fet, la documentació demostra que el nom és com a mínim un segle més antic que la creu de marbre: la Creu (1529), les cases de la Creu (1536 i 1543). Sembla clar, doncs, que les cases i els camins precedeixen la creu de marbre en uns cent anys. El nom, doncs, no degué originar-se per l’existència de la creu, sinó per ser el punt des d’on partien molts de camins, una creu de camins. Després, a causa del costum de posar creus a les cruïlles de camins, el segle XVII s’hi posà la creu blanca de marbre. Una creu, per cert, que retardà la construcció dels nous edificis del Poble Nou, perquè el 1872 encara no havia

estat retirada. Després va ser traslladada al cementeri, on encara es conserva. Finalment, a l'inici del segle XIX, arribà a Eivissa una barca de València que portava un crist del Grau, i la imatge restà en dipòsit a la casa del capellà formenterer Miquel Tur fins que acabà la Guerra del Francès. Aleshores fou retornada a València. En record d'aquest fet, s'instal·là la imatge d'un crist, feta en rajoles de València, situada en una fornícula, vora la cantonada del carrer de la Creu amb el de Guillem de Montgrí. La imatge fou beneïda pel bisbe González Abarca, que concedí 40 dies d'indulgència a tot qui hi resàs un credo al davant. La imatge va ser retirada durant el curt període republicà d'agost i setembre de 1936, i fou reposada després al seu lloc.

Si passam a l'apartat de les comunicacions interurbanes, el nom de l'Empedrat apareix diverses vegades en la documentació des del segle XVII, senyal que el camí conegut amb aquest nom ja existia. Es tractava de l'antic camí que anava cap a Jesús per la vora de la mar, donant la volta a la badia per la part de ponent, i sobre el qual, el segle XIX, es construï el tram inicial de la carretera de Santa Eulària o de Sant Joan. Sembla que l'antic camí s'iniciava a la porta de la Creu i que la proximitat de la mar obligà a empedrar el camí, o

almenys una part, amb carreus de devers 20x30 cm. El segle XVIII, el comte de la Croix va fer reparar el camí.

LES ILLES DE L'ENTRADA DE LA BADIA D'EIVISSA

Molts nous eivissencs potser no saben que l'Illa Plana era antigament una illa, i ben mirat no tan antigament: just devers 1800 degué deixar de ser-ho per causes naturals. Tanmateix, segons fa palès el bisbe il·lustrat Manuel Abad y Lasierra, aquesta illa, el segle XVIII, també rebia el nom d'illa dels Conills o Conillera. Aquesta circumstància donà peu a Artur Pérez-Cabrero per a identificar, erròniament, l'illa Plana eivissenca amb l'illa on hom suposava que hauria nascut Hanníbal, l'insigne general cartaginès. Tanmateix, el temps i la ciència s'encarregarien de desfer l'error amb una simple lectura correcta dels textos històrics, feta depurant-ne errors de lectura i errades tipogràfiques. L'illa situada just al SE de l'illa Plana, avui també unida a terra, era l'illa Grossa, també anomenada illa de les Forques (ja hem assenyalat, supra, que un nom així no sonava gaire bé i que hi havia una certa tendència a

Camí de l'Empedrat (gravat de l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria). ▼

canviar-lo). Els noms d'illa dels Conills i d'illa de les Forques són noms secundaris, certament, i sempre han estat menys usats que els corresponents d'illa Plana i illa Grossa, però en qualsevol cas són topònims històrics, documentats en diverses ocasions, i en diferents moments, tant pels Llibres d'Entrevéniments com per altres obres posteriors.

Un cas especial és el de Talamanca. Sens dubte es tracta d'un topònim d'origen antropòmic, ja que un propietari de dues feixes del prat situat davant la vila d'Eivissa, i de part del prat, prop del puig d'en Valls, era Ramon de Talamanca, lloctinent de Governació a Eivissa de la Corona d'Aragó entre 1393 i 1413. Sens dubte el seu nom passà a les propietats i s'estengué, a mesura que les terres d'al·luvió anaven guanyant la batalla a la mar. En aquest sentit, un topònim curiós, que apareix en un document de 1554, és lo seniar. Es tracta, sens dubte, d'un col·lectiu format a partir de sénia. Dos capellans que pescaven a l'illa Plana foren sorpresos per sis fustes de moros i fugiren pel seniar. On era aquest seniar? Sembla evident que havia de ser a l'actual prat de les Monges, aleshores potser encara en procés de formació. Això pot donar una idea de com la terra ha guanyat espai a la mar, en els darrers cinc segles, a la zona nord de l'antiga badia d'Eivissa. I un cas semblant es produeix amb el topònim de les Feixes, que al llarg del temps s'ha anat desplaçant cap a la mar a mesura que les terres d'aiguamoll s'anaven convertint, primer, en prat, i, després, en terres de cultiu hortofrutícola.

Ja en aquest espai de la part nord de la badia, un topònim relativament important és el d'una antiga finca anomenada la Torre Blanca o hort de la Torre Blanca, avui en vies d'urbanització. Correspon a l'antiga torre d'en Calafat que assenyalen Ballester i Coello en els seus mapes del segle XVIII i XIX respectivament.

EL CAS DELS MALVINS

En aquest cas, més que canvi o substitució d'un topònim per un altre, el que trobam és el resultat de les males traduccions –per altra banda obligades en alguna època– que es feien del català al castellà. Així, els Llibres d'Entrevéniments ja documenten els Malvins el 1660. Però el caputxí Gaietà de Mallorca en parla, en un context en castellà, com de la “Isla gruessa de los puerros”, “la silla” i la “isla llana [...] de los puerros” (el Malví Gros, les Xelles i el Malví Pla respectivament). Les males traduccions han fet que de vegades hom interpreti gros com ‘gran’, quan en realitat l'illa de més superfície és el Malví Pla, i ací l'adjectiu gros significa ‘voluminós’, ja que el Malví Gros és el més alt d'aquest grup d'illots.

Finalment, tot i que ja és fora dels límits del municipi d'Eivissa, cal assenyalar la punta dels Andreus, que constitueix el límit natural septentrional de l'extensa badia de Talamanca. Aquesta punta també era anomenada antigament punta dels Mallorquins, en record de l'episodi històric dels agermanats mallorquins, que combateren a Eivissa i hi perderen la vida, a mans de les forces lleials a la monarquia.

CONCLUSIÓ

L'estudi de la toponímia amb fonts de primera mà, constatant la realitat física del terreny, permet d'identificar molts de llocs. L'autèntic mestre i iniciador dels estudis d'aquest terreny ha estat el canonge arxiver i historiador Joan Marí Cardona, a qui tant devem tots els investigadors d'aquestes illes.

Tanmateix, la recollida oral de topònims i la seua correcta ubicació han de permetre depurar errors, concretar llocs, localitzar-ne de nous... tot contribuint a aclarir episodis de la nostra petita història insular. Sia aquest article com un petit i modest homenatge a tots els qui han treballat i sembrat en aquest camp, tot permetent que ara en puguem recollir alguns fruits. ■

BIBLIOGRAFIA

- AJUNTAMENT DE PALMA (1986):
700 anys de cartografia de les illes Balears. Palma de Mallorca: Ajuntament de Palma.
- CASTELLÓ GUASCH, J. (1963):
La toponímia de Ibiza y Formentera. Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca [Palma], núm. 639, p. 71-87.
- CLAESSENS DE JONGTE, E. A. (1858):
Dos hojas de historia ó rasgos de la conquista última de Ibiza contra los moros. Ibiza: Imprenta de D. J. Cirer y Miramon.
- COSTA RAMON, A. (1996):
La ciutat i badia d'Eivissa. Eivissa: Editorial Mediterrània.
- INSTITUTO HIDROGRÁFICO DE LA MARINA (1973):
Derrotero de las costas del Mediterráneo que comprende las islas Baleares, la costa norte de Marruecos y la costa de Argelia. Cádiz: Servicio de Publicaciones de la Armada.
- DE[s]CALLAR Y DESCALLAR, P. de M. (1798):
Memorias históricas, y geográficas de Yviza, y Formentera, llamadas antiguamente las Islas Pythiusas. Ferrara: Erederos de Josef Rinaldi.
- ESCANDELL BONET, B. (1994):
Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón (siglos XIII-XVIII). Tomo I. Mallorca: El Tall.
- ESCANDELL BONET, B. (1995):
Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI). Tomo II. Mallorca: Leonard Muntaner.
- FAJARNÉS Y TUR, E. (1884):
Algo sobre nomenclatura geográfica de estas islas. A: Almanaque Balear para el año 1885. Palma de Mallorca: imp Viuda é Hijos de Pedro J. Gelabert. p. 118-123.
- FAJARNÉS Y TUR, E. (1887):
El puerto de Ibiza. Palma: Imprenta de Rotger.
- FAJARNÉS Y TUR, E. (1904):
Industrias ibicencas en la Edad Media. Los Archivos de Ibiza, 2ª época [Ciudadela], año III, 1903, p. 64-65.
- FAJARNÉS Y TUR, E. (1928):
Antiguos lazaretos de la isla de Ibiza. Palma de Mallorca: Imprenta de la Hija de J. Colomar.
- FERRER FERRER, J. M. (1990-91):
Manuscritos sobre Ibiza de Abad y Lasierra. Diario de Ibiza (9, 16, 23 y 30 diciembre 1990; 6, 13, 20 y 27 enero 1991; 3, 12, 17 y 24 febrero 1991).
- FOSTER, G. M. (1963):
Las "feixes" de Ibiza. Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca [Palma], LXV, 639, p. 88-93.
- LUIS SALVADOR DE AUSTRIA, archiduque (1956):
Las Baleares. II La pesca: Navegación y construcción de buques. Palma de Mallorca: Clumba (Drach; 6).
- LUIS SALVADOR DE AUSTRIA (1890):
Las antiguas Pityusas. Palma de Mallorca: Imp. del Comercio (Las Baleares; 2). Reedició en facsímil de «Diario de Ibiza». 2 v.
- LUIS SALVADOR DE AUSTRIA (1980):
Las antiguas Pityusas. Palma de Mallorca: Caixa de Balears «Sa Nostra».
- LUIS SALVADOR DE AUSTRIA (1999):
Les Balears descrites per la paraula i la imatge. Primer volum. Les antigues Pityüses. Palma de Mallorca: Promomallorca Edicions, S. L.
- MACABICH LLOBET, I. (1989):
Historia de Ibiza. 2ª ed. Barcelona: Art-85. 4 v.
- MARÍ CARDONA, J. (1976):
La conquista catalana de 1235. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs (Illes Pitiüses; 1).
- MARÍ CARDONA, J. (1981):
Els Llibres d'Enteveniments. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs (Illes Pitiüses; 2).
- MARÍ CARDONA, J. (1985):
Santa Maria d'Eivissa. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs (Illes Pitiüses; 5).
- MARÍ CARDONA, J. (1990):
Sant Ofici. Arxiu Històric de la Pabòrdia de Santa Maria d'Eivissa. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.
- MARÍ CARDONA, J. (1997):
Pergamins i Índex Vell de Tarragona: Arxiu Històric de la Pabòrdia de Santa Maria d'Eivissa. Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera.
- PÉREZ-CABRERO, A. (1909):
Ibiza: Arte, arqueología, agricultura, comercio, costumbres, historia, industria, topografía. Barcelona: Imprenta de Joaquín Horta.
- PÉREZ-CABRERO, A. (1911):
Ibiza arqueológica. Barcelona: Establecimiento Gráfico Thomas.
- CAYETANO DE MALLORCA, Padre (1751):
Reales Ordenaciones de la Isla y Real Fuerça de Iviza que saca a luz su muy ilustre Ayuntamiento, y dedica al Rey Nuestro Señor Don Fernando el Sexto con un Propileo, que es Resumpta Historica, Corographica, y Coronologica de las mismas Islas. Palma de Mallorca: Imp. de Miquel Cerdà, y Antich Impresor delante la Carçel del Rey.
- TORRES I TORRES, M. (1993):
La llengua catalana a Eivissa al segle XVII: "Reials Ordinacions de la Universitat d'Eivissa" (1663). Introducció, estudi lingüístic i transcripció. Eivissa: Mediterrània.
- TUR DE MONTIS Y DE AYGUAVIVES, J. (1984):
Cartografía histórica de Ibiza y Formentera (Islas Pityusas). Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- VARGAS PONCE, J. (1983):
Descripciones de las islas Pithiusas y Baleares. Palma de Mallorca: José J. de Olfeta.
- VILÀS I GIL, P. (1989):
Notes per a la història marítima d'Eivissa i Formentera. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.
- ZARAGOZA PASCUAL, E. (1984):
Documentos inéditos del obispo Abad y Lasierra sobre Ibiza y Formentera. Estudios Baleàrics [Palma], núm. 15, p. 87-103.

L'energia eòlica aplicada a l'extracció d'aigua.

Els molins aiguaders de les Pitiüses

Joan Josep Serra Rodríguez

RESUMEN: Dentro del abundante repertorio de la ingeniería rural de las Pitiusas, en la que se incluirían las prensa de aceite, las norias, los molinos harineros –tanto hidráulicos como eólicos–, etc., los molinos de extracción de agua son, tal vez, la tipología más conocida por el ciudadano, ya que su inconfundible silueta es parte inseparable del paisaje de diversas zonas, como el Pla de Vila, el de ses Salines o el de Portmany, sin olvidar los alrededores de Santa Eulària. No en vano, los relativamente numerosos ejemplares que se conservan alrededor del aeropuerto de Ibiza son una de las primeras manifestaciones de la arquitectura rural que el visitante puede observar nada más desembarcar del avión. Se trata de máquinas eólicas destinadas al bombeo del agua del subsuelo, empleada en la irrigación de las tierras de cultivo. Introducidos en el siglo XIX desde Mallorca, estos molinos constituyen uno de los rasgos más característicos del paisaje rural de las Islas Baleares, merecedores de estudio, difusión y recuperación. Las líneas que siguen pretenden ser una pequeña aportación.

SUMMARY: Among the abundant repertory of the rural engineering of the Pitiusic islands, which includes oil press, waterwheels, flour mills –as much hydraulics as aeolian ones– etc, the wind pumps are, perhaps, the typology best known by people. Their unique silhouette is an inseparable part of the scenery in places such as Vila, ses Salines and Portmany plains, and also the outskirts of Santa Eulària. In fact, the examples still existing around the Airport of Ibiza are one of the first expressions of the rural architecture that visitors can see just after descending from the airplane. These water mills are aeolian engines devoted to pumping water from the subsoil for the irrigation of the labour land. They were introduced from Majorca in the 19th century and they became one of the most characteristic traits of the rural scenery in the Balearic Islands. Therefore, they are worthy of study, diffusion and recovery. The following pages aim to be a little contribution in this sense.

---

1. INTRODUCCIÓ

Els molins aiguaders, també coneguts com molins de treure o de pouar aigua, han sigut fins fa poc temps uns dels grans oblidats en els treballs i publicacions dedicades al patrimoni arquitectònic de les Pitiüses. Potser els seus orígens industrials –ja que, malgrat els nombrosos antecedents històrics existents, es tracta de màquines basades en prototips dissenyats i calculats per enginyers a partir del segle XIX–, han ajudat que els que ens interressam per aquestos temes l'hàgim passat per

alt de manera inconscient. D'altra banda cal recordar que, almenys a les Pitiüses i llevat d'honroses excepcions, patim una veritable “sequera” en estudis i publicacions de divulgació referents a l'arquitectura rural dels terrenys d'hort –on es troben aquestos molins– i dels corresponents sistemes de regadiu.

Malgrat el seu nom popular, no es tracta de ginyes destinats a la mòlta de blat ni de cap altre producte, sinó a l'elevació d'aigua del subsòl amb la finalitat d'irrigar terres de cultiu. Estam parlant, doncs, des d'un punt de vista estrictament tècnic, d'allò que s'anomena

bomba eòlica, és a dir, accionada per l'energia del vent. Tanmateix, aquestes màquines reben el nom de "molí" per pur mimetisme formal amb els vells molins fariners de vent. Això no ens ha de semblar estrany, ja que nombrosos ginyes de tota mena, com màquines elevadores de torn o fins i tot els moderns aerogeneradors eòlics, reben sovint aqueixa denominació.

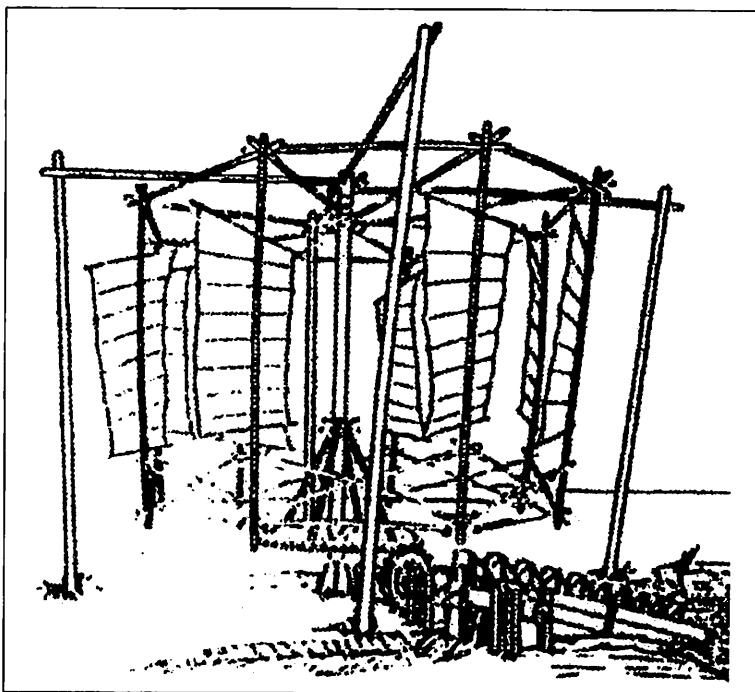
Encara que es tracta d'una tipologia introduïda a Eivissa en l'últim quart del segle XIX (a Formentera la majoria es constitueixen a mitjan segle XX), els molins aiguaders són, després de més d'un segle entre nosaltres i de l'important paper que compliren en el desenvolupament de l'agricultura, part del nostre patrimoni. A més a més, constitueixen veritables fites en el paisatge de diferents indrets de les Pitiüses, com ara els voltants de Santa Eulària, el pla de Portmany, el pla de Vila o, de manera especial, el pla de ses Salines on, com veurem més endavant, sembla que es varen instal·lar els primers. Malgrat tot, com ocorre amb totes les manifestacions del patrimoni rural de les Illes, el seu nombre ha anat minvant al llarg de les darreres dècades, per dues causes principals associades als canvis en el territori i en les condicions de producció que varen motivar la seua aparició. Per una banda tenim el progressiu retrocés del sector agrícola i la generalització de les motobombes per l'extracció d'aigua dels pous. Altre motiu han estat les actuacions urbanístiques i de creació d'infraestructures dutes a terme en diferents zones de l'illa, d'entre les quals caldria destacar la construcció en 1958 de l'actual aeroport d'Eivissa, que va comportar la desaparició de 77 molins.

Cal recordar que els molins aiguaders, malgrat la seua singularitat formal i el protagonisme que assumeixen en el paisatge, són part indissociable de la instal·lació de rec on es troben situats. Així, en els sistemes tradicionals de regadiu amb pou (els sistemes per gravetat alimentats per una font quedarien a banda) aquesta instal·lació està composta bàsicament pel pou de captació, dotat d'un mecanisme elevador d'aigua, i un dipòsit d'acumulació d'aigua, és a dir un safareig, que pot faltar en alguns casos en què el cabal és petit. La darrera part de la instal·lació consisteix en una xarxa de rec formada per sèquies de petita secció, anomenades regadores, que distribueixen l'aigua per les terres de conreu. Entre els mecanismes tradicionals d'elevació d'aigua de pous per al rec tenim, a grans trets, considerant sols l'àmbit illenc i per ordre

d'evolució tecnològica, les sènies, els molins i les motobombes. No obstant això, aquesta seqüència evolutiva no és estanca ni homogènia. A manera d'exemple, podem esmentar el cas de la instal·lació de can Bassetes a Sant Francesc de s'Estany, a la qual una antiga motobomba de gasoil, instal·lada en fer-se el pou el 1934, fou substituïda per un molí de ramell el 1947. A més a més, de tots és sabut que hi ha nombroses sènies construïdes a mitjan segle XX, no sols de tipus industrial, fetes de ferro, sinó fins i tot amb el mecanisme realitzat completament de fusta.

El molí apareix bastit sobre el pou de captació, generalment allotjat en una torre d'obra, si bé i com veurem més endavant n'hi ha també de muntats sobre torreta metàl·lica. En general, i sense entrar de moment en detalls de caràcter tècnic, el funcionament dels molins aiguaders està basat en una gran roda vertical, dotada d'elements de captació del vent (pales o veles), muntada sobre una asta vertical. El moviment rotatiu de la roda és transmès a un arbre vertical, mitjançant un cigonyal que transforma el moviment rotatiu en alternatiu, que és el que cal per accionar la bomba de pistó que eleva l'aigua fins la superfície, passant a un dipòsit descobert, és a dir un safareig, on restarà emmagatzemada fins el moment de ser repartida pels camps de conreu mitjançant un sistema de regadores.

Molí xinès elevador d'aigua (s. XVII). Giny amb rotor d'eix vertical semblant als primers molins perses (Font: Cádiz J. C. / Ramos, J.). ▼

2. GINYNS EÒLICS PER L'EXTRACCIÓ D'AIGUA. SÍNTESI HISTÒRICA

Es dona per segur que entre el 600 i el 400 aC els perses ja empraren molins d'eix vertical per a bombejar aigua. Tanmateix, d'altres autors sostenen que molt abans, el 1700 abans de la nostra era, l'emperador babilònic Hammurabi, dins els seus ambiciosos plans de millores agrícoles, tenia en projecte emprar ginyns eòlics per a la irrigació de terres de conreu. Posteriorment fa la seua aparició el molí persa d'eix horitzontal, utilitzat per a la mòlta i l'elevació d'aigua, i que es considera el precursor remot dels molins occidentals que tots coneixem.

D'altra banda, diversos autors àrabs del segle X, com Al-Mas'udi, citat per l'etnòleg Julio Caro Baroja, fan menció de l'existència de màquines eòliques elevadores d'aigua al Sijistan, país situat entre Pèrsia i l'actual Afganistan. A començaments del segle XV Al-Guzi parla de sènies accionades per la força del vent, ja dotades de dispositius de regulació de potència.

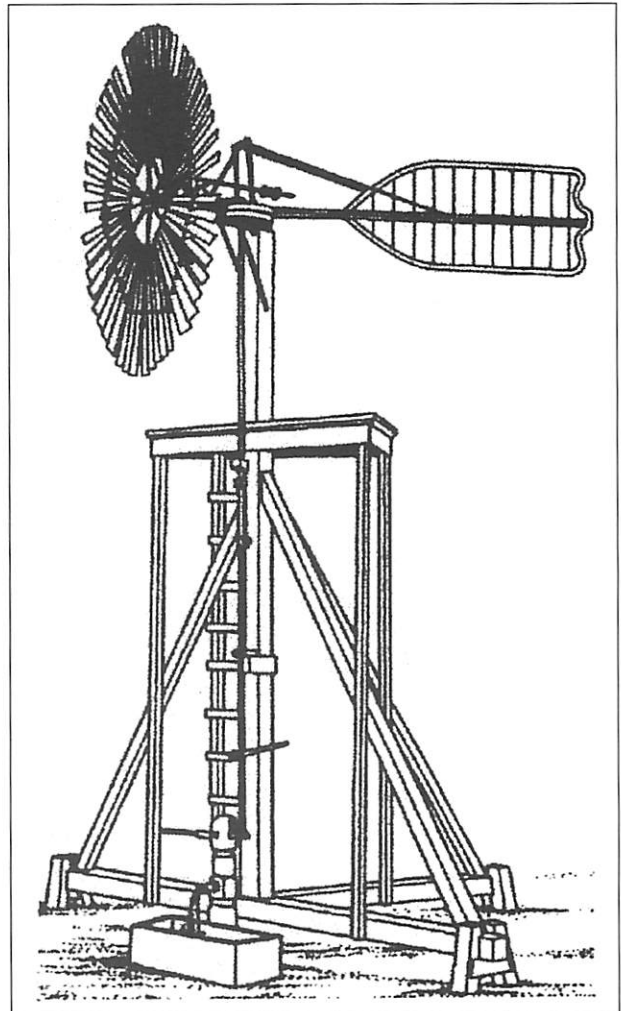
A la indústria salinera xinesa del segle XVII també s'empraren molins d'eix vertical amb velles tèxtils, amb un mecanisme d'elevació d'aigua consistent en una roda amb rest de cadufos, és a dir, allò que comunament anomenam sènia, connectat mitjançant un engranatge a l'arbre vertical que transmet l'energia captada per rotor.

A Europa, sembla que la utilització dels molins de vent, tant de moldre com de bombar aigua, comença en el segle XII al triangle format per Bretanya, Anglaterra i els Països Baixos, coincidint amb la segona i tercera croades. No debades, la teoria més generalitzada atribueix la seua introducció als croats que tornaven de Palestina. D'altres, en canvi, consideren com a via d'entrada més probable les rutes comercials de la Rússia meridional. Finalment, una altra opinió no tan estesa, molt menys coherent i sembla que no exempta d'un cert rerefons ideològic de caire totalitari, atribueix l'origen dels molins occidentals exclusivament al propi enginy dels europeus.

Malgrat tot, la mòlta de gra i l'elevació d'aigua no van ser els únics usos de l'energia eòlica, que fins i tot s'intentà emprar durant l'Edat Mitjana amb finalitats bèl·liques. Per exemple, Walter Millinate, en 1325, mostra en una de les seues obres, un gravat que representa un molí de vent destinat a disparar ruscos d'abelles a l'interior de les ciutats assetjades, mentre que l'italià Guido Vigerano dissenyà un carro de combat mogut a vela.

Tanmateix i centrant-nos en el tema que ens ocupa, és a mitjan segle XIV quan comencen a emprar-se a Holanda molins per a la dessecació dels polders (terres baixes situades per baix del nivell de la mar). Es tractava de màquines que estaven en constant funcionament, amb un cabal d'uns 1000 m³/h. L'aigua pouada era conduïda a una gran bassa situada en un nivell superior des d'on, per mitjà d'altres molins era elevada a una canalització que desguassava al mar. L'època de plenitud dels molins holandesos és el segle XVII. Aleshores els procediments d'elevació generalitzats eren la roda amb rest de cadufos (sènia) i el cargol d'Arquímedes, accionats per un doble engranatge mogut per l'aspa, generalment de quatre antenes. El rotor era orientable de manera manual, gràcies a un

Prototip de Halladay (1854). Aquesta màquina, dissenyada i construïda als Estats Units, és junt amb els primitius molins mallorquins, un dels antecedents dels nostres molins aigüers, basada en els mateixos principis i de funcionament gairebé idèntic. Alhora, constitueix el precedent dels populars molins multipala americans, també presents a les Pitiüses (Font: Cádiz J. C. / Ramos, J.). ▼

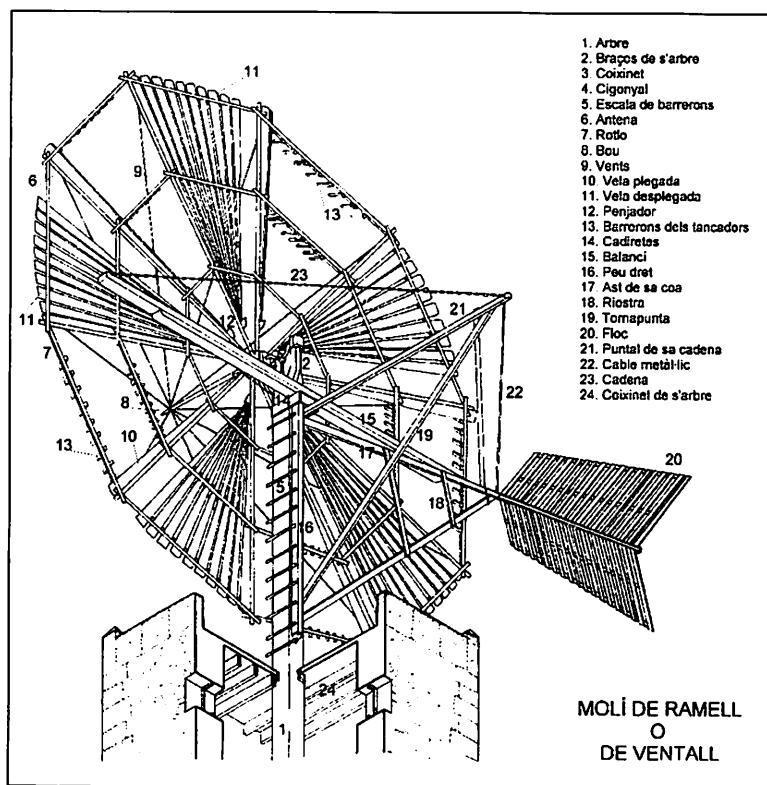

dispositiu semblant als que trobam en els molins ibèrics, consistent en una perxa connectada a un carretó situat al cintell perimetral, que en ser empentat feia girar el capell i tot l'arbre del molí. La seua proliferació va motivar una forta demanda d'artesans, la qual cosa donà lloc a una pròspera indústria molinera, amb una gran especialització dels menestrals que s'hi dedicaven, associats en un poderós gremi. Això va permetre el progressiu perfeccionament tècnic dels ginys, que arribaren a esdevenir una peça fonamental per a l'economia del país.

No podem seguir aquest recorregut per l'evolució de l'ús de l'energia eòlica aplicada a l'elevació d'aigua, sense fer esment de l'atenció dedicada a aquest tema durant els segles XVI i XVII per diversos tractadistes i estudiosos de l'enginyeria. Per exemple, Agrícola, enginyer de la cort de l'emperador Carles V, va dissenyar diversos ginys eòlics, d'entre els quals ens interessen dos, un d'eix horitzontal, i un altre d'eix vertical, que elevaven l'aigua mitjançant una bomba d'èmbol. El 1588, l'italià Agortino Ramelli, descriu a la seua obra *Le Diverse et Artificiose Machine*, un molí que accionava un sistema d'elevació basat en un rest de cadufos, és a dir una sènia, connectat a l'eix del rotor. En el tractat d'André Böhcker *Teatrum machinarum novum*, publicat el 1686, es descriu un molí que també acciona una sènia per mitjà d'un doble joc d'engranatges.

Quant als dispositius d'autoorientació, que en els molins de les Balears està resolt mitjançant un sistema de penell o coa, sembla que el primer concebut amb criteri científic va ser dissenyat per l'anglès Edmund Lee en 1745, i que es va estendre pels Països Baixos durant el segle XIX. Aquest dispositiu, encara emprat en diferents models de moderns aerogeneradors a causa del seu bon resultat, consisteix en un rotor auxiliar que mantenia el molí sempre de cara al vent. D'altra banda, encara a l'actualitat s'utilitza a Creta un tipus de molí (segons afirmen diversos autors resultat de l'evolució del molí persa d'eix horitzontal) de sis o vuit antenes i veles triangulars tèxtils, autoorientable per mitjà d'una coa, muntat sobre un trípode de fusta i connectat a un mecanisme d'elevació de tipus sènia.

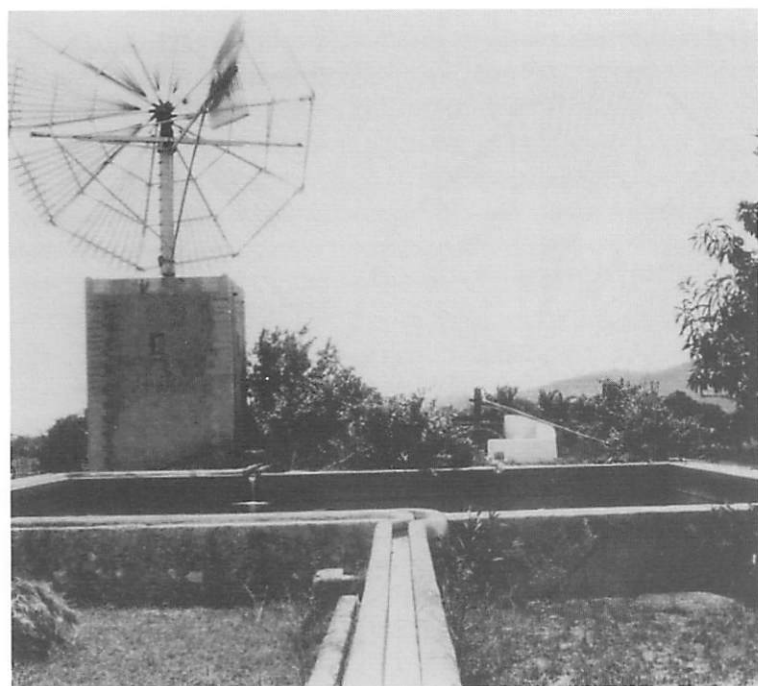
Pel que fa a l'evolució tecnològica dels vells molins de vent, cal esmentar la tasca de l'enginyer britànic Smeaton, que va viure a cavall entre els segles XVIII i XIX, època de descobriments i desenvolupament tècnic, en el si la

▲ Molí de ramell (Dibuix: J. J. Serra, 2001).

Revolució Industrial i el pensament il·lustrat, amb les seues obres teòrico-pràctiques al voltant dels ginys eòlics i hidràulics: *On the construction and effects of the windmills rails* i *An Experimental Enquiry concerning the natural powers of wind and water*. Alhora, Smeaton fou el primer en introduir peces de ferro colat en la construcció de molins de vent, que fins aleshores s'havien fet quasi totalment de fusta, gràcies a l'emergent indústria siderúrgica britànica.

Tornant a indrets més propers, al sud-est d'Espanya, especialment a l'horta de Múrcia i Cartagena, encara es conserven molins aiguaders basats en els mateixos principis que els molins perses d'eix horitzontal o els holandesos. Es tracta de ginys amb una faïçó exterior i una estructura bàsica gairebé idèntiques a les dels molins fariners mediterranis, amb capell giratori muntat sobre congrenys de fusta que permetien orientar el rotor de manera manual, amb la diferència que l'energia no era transmesa a unes moles, sinó a una roda vertical amb rest de cadufos, és a dir una sènia, que pouava l'aigua. Malgrat tot, ignoram si aquestes màquines foren fruit de l'evolució tècnica de ginys d'arrel islàmica o si foren el resultat de les millores introduïdes durant el segle XVIII a l'ombra de les idees il·lustrades vers les millores agrícoles. Sembla que aquest

▲ El molí de can Miqueleta en ple funcionament, junt amb la sènia, aleshores també en actiu (Foto: Pere Planas Caldentey, 1933).

tipus de molí també es va emprar a Eivissa, concretament al pla de ses Salines, ja que n'hi ha referència oral¹. Això no obstant, és gairebé segur que la seua presència a les Pitiüses va ser molt reduïda, donada l'escassetat de notícies i l'ús generalitzat de les sènies de tracció animal.

A Europa, va ser a mitjan segle XIX quan els molins clàssics, tant de moldre com de bombar aigua, començaren el seu declivi. Un dels motius, a part de la difícil pervivència de les formes tradicionals de producció en una societat industrial, fou que a causa de la complexitat de les màquines, cada vegada major, i la seua irregularitat de funcionament, els vells molins de vent no van poder adaptar-se a les noves exigències de les fàbriques de producció en cadena. És aquest el moment en què als Estats Units apareixen els primers molins elevadors d'aigua projectats i construïts amb criteris tècnics plenament moderns. Així, el 1854, l'enginyer Daniel Halladay desenvolupà un molí d'eix horitzontal amb rotor multipala acoblat a una bomba de pistó i un sistema d'orientació dotat d'una aleta estabilitzadora o coa, que permetia controlar fàcilment l'orientació del molí, l'ús de la qual ja s'havia generalitzat a tot el país a

partir de 1870. Posteriorment, el 1883, el seu compatriota Steward Perry, basant-se en el prototip de Halladay, va fabricar un model amb pales metàl·liques, que esdevindria la bomba eòlica per excel·lència, i que ha passat a la història de l'enginyeria amb el nom de "multipala americana". El rotor tenia 3 m de diàmetre i anava muntat damunt d'una torre metàl·lica bastida sobre el pou d'on s'havia d'extreure l'aigua. Aquesta màquina arribava a potències de 125 W amb velocitats de vent de 25 km/h i tenia capacitat per bombejar 150 l/min a 8 m de profunditat. Aquests ginys foren una peça fonamental en la colonització de l'oest americà durant la segona meitat del segle XIX. Se'n fabricaren més de 6 milions d'unitats i va ser exportat arreu del món, arribant també al llevant espanyol i a l'illa de Fuerteventura.

A les Illes Balears, com veurem més endavant, els molins de tipus americà varen ser introduïts a partir de la dècada de 1920. No obstant això, cal dir que entre aquestes màquines i els grans molins de les illes, des d'un punt de vista tècnic gairebé no hi ha diferències, estant el seu funcionament basat en els mateixos principis físics i resolts amb mecanismes semblants. Així, aquests ginys coincideixen en allò elemental: rotor multipala, orientació automàtica amb timó o coa, transmissió mitjançant barra vertical de moviment alternatiu i bomba de pistó d'efecte simple, per citar-ne les parts fonamentals.

3. ELS MOLINS AIGUADERS A LES ILLES BALEARS

Segons alguns autors, el primer molí de vent de treure aigua documentat a les Illes fou ideat pel mallorquí Damià Reixach i bastit al Molinar de Llevant de Palma l'any 1854, és a dir, de manera coetània al giny de Halladay. Això no obstant, és prou conegut l'antecedent d'un altre molí mallorquí, construït per a la dessecació del prat de Sant Jordi, i que començà a funcionar el 1847, projectat el 1845 per l'enginyer holandès establert a Mallorca Paul Bouvy de Schorrenber². Aquest giny tenia un aspecte exterior i un sistema de transmissió semblant als d'un molí fariner, amb torre redona i coberta en forma de capell cònic. El mecanisme d'orientació era manual,

¹ Ferrer Abárzuza, A. (2000). L'aprofitament de l'aigua a les Pitiüses. II Curs de Cultura de les Illes Pitiüses, sa Nostra, Eivissa.

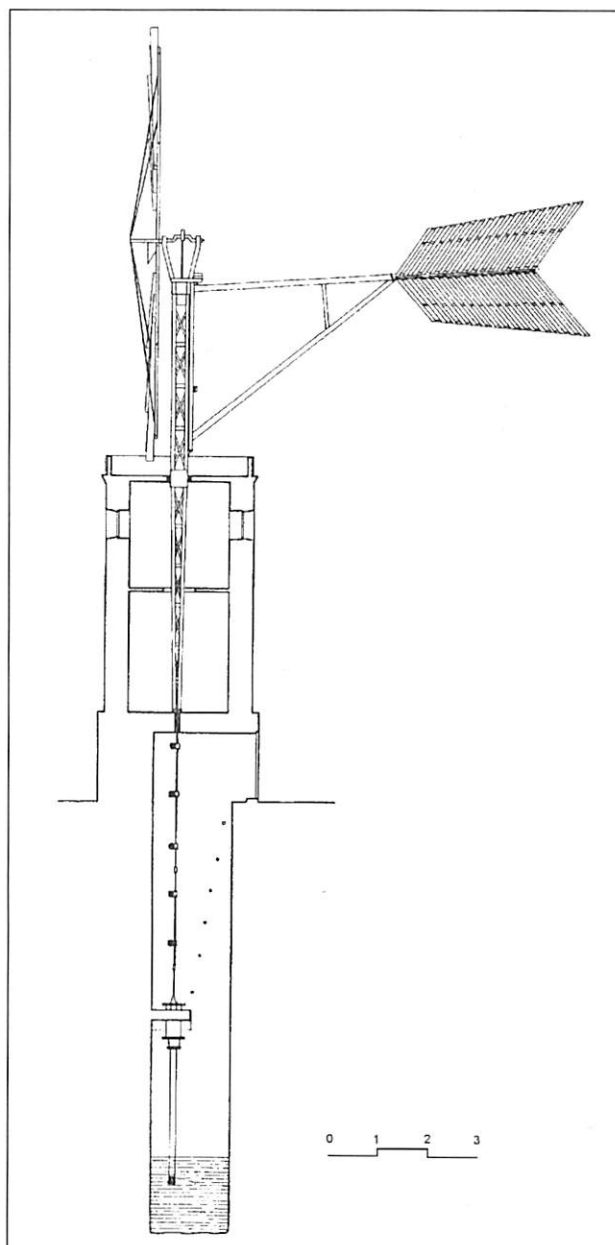
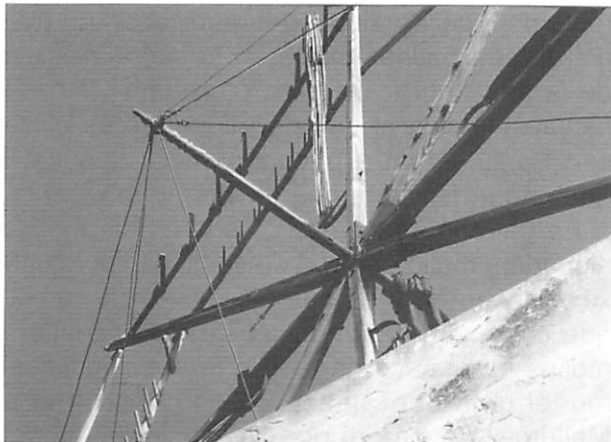
² Gran Enciclopèdia de Mallorca. Vol 2.

mitjançant una perxa exterior que permetia fer girar el congreu superior sobre l'inferior, fix a la coronació de la torre, posant així el rotor de cara al vent. Les veles eren tèxtils i de forma triangular, com les dels molins fariners més evolucionats.

El molí de Reixach estava muntat en una estructura semblant a la que hem descrit abans, amb la novetat que les veles tèxtils eren substituïdes per veles en forma de ventall, constituïdes per lleugers posts de fusta. Aquest mecanisme de captació del vent, que ben aviat va donar lloc al nom popular de molí de ramell, sens dubte és la principal aportació tecnològica balear a la història universal de les màquines eòliques. Les diferents posicions que podien adoptar les veles permetien optimitzar el funcionament del molí, regulant-ne la potència exercida depenent de la velocitat del vent. Així, quan aquesta era elevada, es podia desplegar només una part de les veles per evitar sobre-esforços al velam i a la resta de maquinària. D'altra banda, en cas de vent poc intens, es podien desplegar totes les veles, per tal d'assolir una major superfície de captació.

Sembla que ja devers 1860, les torres que acullen la maquinària dels molins de treure aigua abandonen el mimetisme formal amb les dels molins fariners i comencen a adaptar-se a la nova tecnologia, muntant-se sobre un arbre o ast vertical de fusta. L'arxiduc Lluís Salvador, en la seua obra *Les Balears*, fa una descripció de les màquines elevadores d'aigua que aleshores (1872) hi havia a Mallorca, és a dir, sènies i molins, aportant fins i tot plànols i detalls constructius de sengles exemples. Respecte als molins afirma que el seu nombre creix cada any, comptant-ne 56 a tota l'illa. Apunta que tots els que llavors hi havia a Mallorca havien estat

Molí vell del Prat d'en Fita, detall del rotor (Foto: J. J. Serra, 2001). ▼

▲ Secció d'un molí aiguader (Dibuix: J. J. Serra, 2001).

dissenyats i construïts per mallorquins, destacant que els que millors resultats havien donat, es feren baix la direcció de Llorenç Vicens, antic catedràtic de física i química de l'Institut Balear. L'arxiduc posa com a exemple un molí construït el 1868 a la hisenda de son Rebò, en el camí de Manacor, a 10 km de Palma. El rotor d'aquesta màquina se sembla sols remotament al dels molins aiguaders que coneixem, cridant l'atenció pel seu arcaisme. L'arbre es recolza en congreus giratoris bastits sobre tres grans matxons de disposició triangular en planta, situats a l'interior d'una gran torre de llenguatge arquitectònic neomedievalista, amb clares referències formals a la llotja de Palma i a les clàssiques finestres gòtiques coronelles. Aqueixos matxons, alhora suporten la sostrada que forma

el terrat del molí, a Mallorca anomenat envellador o cintell, en la qual cosa s'observa un clar mimetisme amb la terminologia dels molins fariners, que es repeteix en bona part de les peces. Així mateix, el rotor és molt semblant al dels vells molins fariners, amb veles tèxtils en comptes de pales sòlides. Està mancat de coa, de manera que l'orientació del rotor s'efectua manualment, i no de manera automàtica com ocorre als molins de treure aigua que han arribat fins als nostres dies i als primitius prototips americans. No obstant això, aleshores ja existien alguns molins dotats de coa, molt més evolucionats des d'un punt de vista tecnològic. Tanmateix, el mecanisme d'impulsió d'aigua, per mitjà d'una bomba d'èmbol d'efecte simple accionada per una tija (tisa en la forma dialectal balear) de moviment alternatiu, ja present al model que descriu l'arxiduc, ha romàs amb poques variacions fins l'actualitat.

Si bé el tipus de giny descrit per l'arxiduc és un clar antecedent dels molins-bomba que coneixem, des d'un punt de vista estrictament tecnològic avui ben bé es pot donar per segur, atenent a les evidències, que es va donar una

Molí de vil·la Abel (Sant Jordi de ses Salines), recentment desaparegut. Molí amb pales metàl·liques (Foto: J. J. Serra, 2001). ▼

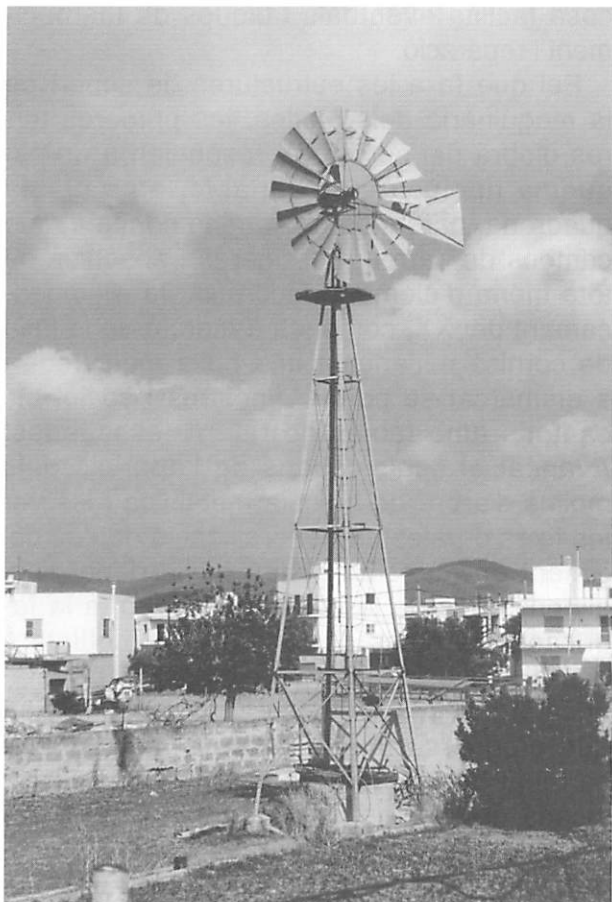

mena de concurrència entre els tipus autòctons desenvolupats per artífexs illencs com ara Reixach, Vicens o Bouvy i les innovacions tècniques importades especialment dels Estats Units, de les quals aquestos professionals estarien prou informats. D'influència nord-americana és, probablement, la introducció del sistema d'autoorientació per mitjà d'aleta estabilitzadora, popularment anomenada coa, que es produeix devers 1862 o 1870 depenent de les diverses fonts, segons sembla per obra d'un anònim personatge conegut com "el Cabo Loco". Aquest mecanisme té la funció d'orientar el rotor, sent controlable des de l'interior de la torre mitjançant un sistema de cadenes i politges, per tal de posar-lo en funcionament, fer-lo aturar o controlar la velocitat de rotació, en cas de vents excessivament forts, que sempre han constituït una greu amenaça per aquestes fràgils màquines. Així, manipulant la posició de la coa, el rotor es pot situar perpendicular a la direcció del vent de manera que capti tota la seua energia, a diferents graus d'obliquïtat en cas de vents massa forts, o paral·lela, quan calia aturar-lo i deixar-lo en bandera per tal que quedàs lliure de sobreesforços.

4. ELS MOLINS AIGUADERS A EIVISSA I FORMENTERA

Sembla que els primers molins aiguaders eivissencs, que de manera quasi miraculosa es conserven encara a l'actualitat, es varen construir entre 1870 i 1880. Es tracta concretament del molí de can Miqueleta i el molí vell del Prat d'en Fita, tots dos situats a Sant Jordi, a poca distància de la carretera de ses Salines. Un altre molí que aleshores ja existia era un dels que existien a la finca de can Vileta (desaparegut per trobar-se ubicat en terrenys avui ocupats per l'aeroport), no esmentat directament per l'arxiduc, però indicat en un plànol de ses Salines inclòs en la segona edició de la seua obra. Un altre molí amb torre de factura idèntica al de can Miqueleta és el de can Palau, situat a poca distància d'aquest i que degué fer-se també devers aqueixa data.

És gairebé segur que aleshores els molins aiguaders mallorquins ja devien tenir les mateixes característiques que els molins de ramell que coneixem a l'actualitat i que els primers molins eivissencs degueren fer-se seguint el model dels que aleshores es construïen a Mallorca. Recordem que l'evolució del model

▲ Molí de can Noguera (Puig d'en Valls), exemple de multipala americana (Foto: J. J. Serra, 2003).

bàsic del molí de ramell es completa a Mallorca devers 1862 amb la introducció del mecanisme d'autoorientació si bé, en aqueixa illa, aquest tipus coexistirà durant molt de temps amb altres de més arcaics i, d'entre aquests, sembla que fins i tot amb alguns que seguien el sistema tradicional de torre redona de capell giratori d'orientació manual, com revelen les romanalles que hom pot observar en diferents llocs de Mallorca. A més, és molt possible que en un principi els mestres constructors de molins aiguaders fossen també mallorquins, ja que fins devers 1920 no trobam els primers mestres moliners eivissencs, entre els que destacaren Joan des Gallet i Joan des Molí.

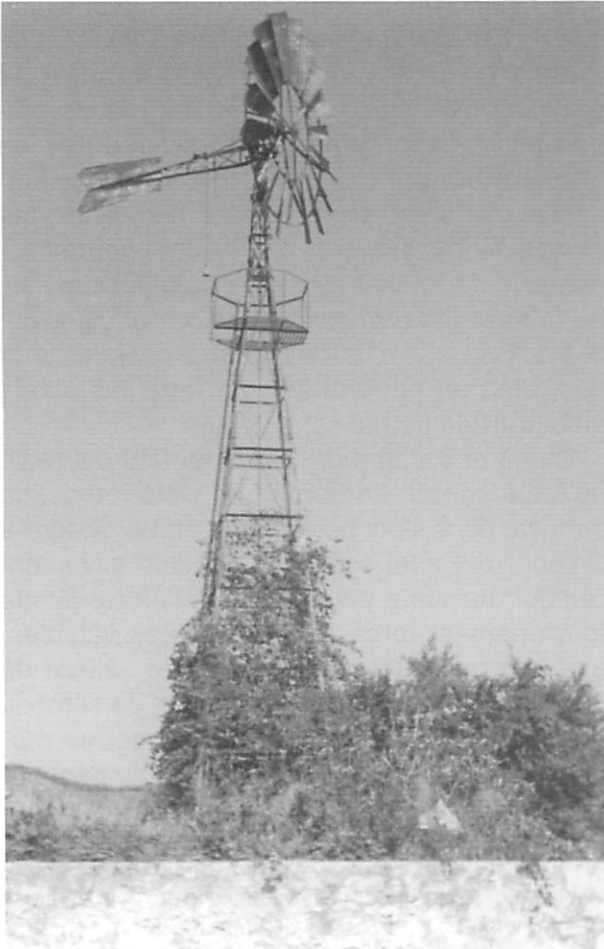
Els molins de ramell eivissencs, que com hem vist corresponen al model mallorquí més habitual, tenen deu antenes de fusta i un diàmetre de roda de devers deu metres, si bé n'hi ha de més petits, amb vuit antenes i entre sis i vuit metres de diàmetre. La roda està muntada sobre un arbre o ast format per quatre peces de fusta de melis empernades i embridades, si bé en els exemplars de molí de ramell més moderns, muntats devers mitjan segle XX, aquest arbre pot ser de gelosia metàl·lica.

El mecanisme d'orientació o coa, manejable des de l'interior de la torre mitjançant un joc de cadena i corrioles, està construït en fusta de seccions molt ajustades, amb les unions empernades i reforçades amb abraçadores de ferro en els punts crítics. D'aquest conjunt destaca el característic timó o foc, en forma de coa de fletxa, que capta el vent i permet l'orientació del molí. Les peces mòbils, com l'eix de la roda i els braços de suport, el cigonyal, la frontissa sobre la que gira el conjunt de la coa, etc., en general són de ferro fus, fixats amb gruixuts perns.

Quant al sistema de funcionament del molí, és força senzill. La bomba de pistó, fabricada en fosa, consisteix bàsicament en un cilindre a l'interior del qual es desplaça alternativament l'èmbol, accionat per la tisa de l'arbre. És de funcionament força senzill: té dues vàlvules, una a la part inferior del cilindre (o vàlvula de peu), i una altra a la part superior de l'èmbol. Amb la carrera ascendent de l'èmbol es produeix el buit i l'aigua obri la vàlvula de peu, penetrant a l'interior del cilindre. En baixar

Molí de can Pere Durban (Sant Francesc de s'Estany) Molí metàl·lic prefabricat de la casa Cabot de Palma, muntat el 1945 en una instal·lació preexistent, on des de 1932 havia existit un multipala americana (Foto: J. J. Serra, 2001). ▼

▲ Molí tipus Cabot de mida petita instal·lat a la finca des Putxet de Baix (municipi d'Eivissa), desaparegut devers 1995 (Foto: J. J. Serra, 1990).

l'èmbol s'obri la vàlvula superior i l'aigua és expel·lida, pujant a través de la canonada d'elevació fins a una troneta ubicada a l'interior de la torre, des d'on és conduïda al safareig mitjançant amb un altre conducte. No obstant això, de vegades falta aquesta troneta, i l'aigua passa directament a través d'una canonada horitzontal unida a la tuberia d'elevació mitjançant un colze. La bomba es troba fermament assentada a una plataforma bastida a l'interior del pou, a una certa altura sobre el nivell freàtic. Encara que amb la proliferació de l'ús del ciment, el més habitual era assentar la bomba sobre una volta de formigó armat ancorada a les parets laterals del pou, en els molins més antics aquest assentament es resolia mitjançant travessers de soca d'ametller vell, de gran duresa, resistència mecànica i durabilitat en unes condicions extremes d'humitat. En alguns casos, quan la fondària del mantell freàtic és igual o inferior a l'altura d'aspiració de la bomba, aquesta s'assenta directament dins de la torre, la qual

cosa facilita eventuais tasques de manteniment i reparació.

Pel que fa a les estructures de suport de la maquinària dels molins, les primeres torres d'obra del segle XIX responien a un esquema tipològic poc variable, amb planta quadrada, parets de maçoneria comuna amb cantons de carreuat de marès i absència de tota mena d'element decoratiu. Ja a començament del XX, comença a marcar-se la línia de cornisa mitjançant una faixa motllurada i a emmarcar-se portes, finestres i sovint els cantons amb faixes de referit ressaltades. Avançat el segle, abans de l'aparició dels molins d'arbre de gelosia metàl·lica i les velles fixes o pales, la generalització de l'ús del ciment en obres singulars havia donat lloc, almenys des de la dècada de 1930, a la fabricació de blocs de formigó (emmotllats a peu d'obra o, de manera excepcional, prefabricats) i llindes armades encofrades in situ, que progressivament ferien recular l'ús del carreuat de marès i els blocs de pedra viva picada en la construcció de cantons i brancalades, si bé la fàbrica de maçoneria va seguir emprant-se de manera habitual fins devers 1960. Tanmateix, al llarg de tota la primera meitat del segle XX assistim a l'ús simultani de tècniques tradicionals (carreuat de marès, arcs plans de maçoneria, etc.) i de noves en un mateix edifici i fins i tot de vegades en un mateix element constructiu.

Sabem de la construcció de nombrosos molins a Sant Jordi i Sant Francesc des de la darrereria del segle XIX i al llarg de tota la primera meitat del segle XX, si bé sembla que la major difusió d'aquestes màquines fou a partir de la dècada de 1940.

Com no podia ser d'altra manera, una altra zona pionera en la instal·lació de molins fou el Pla de Vila, on es troben nombrosos molins datats epigràficament a començaments del segle XX com els que hi ha a les finques de can Jordi de Baix, can Lileta o ca n'Aquenza.

A Sant Antoni, el primer molí aiguader de què tenim notícia es va construir a la finca de ca na Maciana al pla de Portmany el 1895. No obstant això, la majoria es feren a partir de mitjan segle XX, llevat d'algunes poques excepcions, com el multipala americà o "molinet" de can Guillemó, muntat just en acabar-se la Guerra Civil. Aqueixos dos molins encara es conserven, tots dos situats a poca distància del nucli urbà, si bé el segon es troba molt deteriorat i a punt de desaparèixer.

Sembla que a la zona de Santa Eulària la majoria de molins existents es construïren també a partir de mitjan segle XX, llevat d'uns pocs del tipus multipala americà, com per exemple el de can Joan Cosmi. En aquesta zona crida l'atenció l'abundor de molins de torre d'obra amb roda metàl·lica, construïts en la seua majoria entre 1958 i 1960.

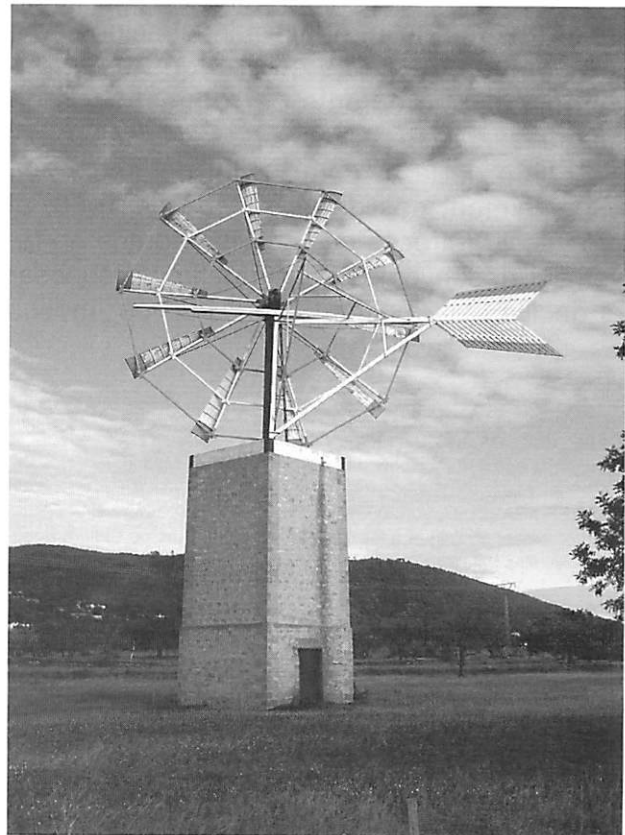
Una fita important en la història de les bombes eòliques a les Pitiüses fou la introducció, en la dècada de 1920, dels primers molins metàl·lics. Estaven basats en prototips nord-americans, importats dels Estats Units i de la Península, i aviat reberen el nom popular de "molinetes" a causa de les seues petites dimensions, en comparació amb els grans molins de ramell que hi havia aleshores, la roda dels quals sovint superava els deu metres de diàmetre. A més, cal suposar que a un lloc com Eivissa, degueren constituir un prodigi de la prefabricació, fruit d'una industrialització que ací encara quedava prou lluny. Aquestos molins, en comptes d'anar muntats en una torre d'obra, s'alcen sobre una torreta construïda amb perfils normalitzats de ferro, generalment galvanitzat a l'igual que el giny. Del popular model 702, introduït en temps de la Zona Republicana, es conserven nombrosos exemplars, especialment a Eivissa, on el trobam en tres formats diferents, amb diàmetres de roda de 1'83, 3'66 i 4'27 m, pertanyents a una sèrie normalitzada que s'ha mantingut invariable a tot el món fins l'actualitat. El tret més característic d'aquest model de molí és el mecanisme que transforma la rotació en moviment alternatiu vertical, allotjat dins un càrter ple d'oli, consistent en un engranatge reductor connectat a una biela que transmet el moviment a la tisa.

Entre els molins de ferro també va ser molt popular i apreciat, encara que escàs, un model de la casa Cabot de Palma del qual se'n feren només tres a Sant Jordi i dos més a Jesús, entre 1940 i 1945. La forma de funcionament d'aquestes màquines, popularment anomenades "cabots", és semblant a la dels molins de ramell, amb transmissió directa mitjançant cigonyal, en comptes de l'engrenatge reductor dels multipala americans. A l'igual que en aqueixos, va muntat sobre una torre metàl·lica. La roda, de 7 m de diàmetre, té 6 antenes i 18 pales. Aquest model de molí es duia desmuntat de Palma en un camió embarcat, amb dos operaris que s'havien d'ocupar del seu muntatge. Fins el darrer pern se servia junt amb el molí, i totes les peces ja

venien pintades, en vistosos colors blanc, negre i vermell. Com a dada curiosa podem apuntar que en 1945, el cost final d'un d'aquestos molins pujava a 60.00 pessetes, aleshores una forta inversió.

Malgrat tot, aqueixos diferents models de molí metàl·lic van conviure amb els tradicionals molins de ramell o ventall, que seguiren construint-se fins mitjan segle XX. A partir de 1950, aproximadament, a l'igual que havia succeït a Mallorca deu anys abans, es començaren a emprar veles fixes o pales de fusta fetes a imitació de les pales metàl·liques dels multipala americans, que resultaven massa cares a causa de l'elevat cost del material. Sembla que les primeres es varen dur ja fetes de Mallorca, però ben aviat els mestres locals començaren a imitar-les. La introducció d'aquest nou sistema va fer recular progressivament les antigues veles plegables, de manera que el molí de ramell o de ventall va subsistir de manera sols marginal, en màquines molt petites o en aquelles que per motius econòmics no s'havien pogut actualitzar. De manera semblant al que succeï amb les veles fixes de fusta, els ferrers pitiüsos imitaren també les rodes metàl·liques que s'importaven de Palma. Aquestes

Molí de ca na Sala (Santa Eulària), exemple de molí de veles fixes o pales de fusta, introduïdes des de Mallorca a mitjan segle XX (Foto: J. J. Serra, 2002). ▼

▲ Molí de can Pep Maians (El Pilar de la Mola, Formentera), un dels exemplars millor conservats de l'illa (Foto: J. J. Serra, 2002).

rodes solien tenir sis antenes o raigs, a l'igual que els molins metàl·lics americans o mallorquins, i 18 veles llevadisses habitualment metàl·liques, si bé per major economia també se'n feren de fusta. No obstant això, el sistema de funcionament basat en la bomba de pistó d'efecte simple, gairebé no va canviar en allò substancial, a causa del bon resultat que va donar, malgrat alguns intents, finalment frustrats, d'introduir-hi innovacions com les bombes de doble efecte, que es varen demostrar poc adients per aquest tipus de màquines.

Al llarg de la segona meitat del segle XX, especialment des de la dècada de 1960, el progressiu retrocés de l'activitat agrària en favor del desenvolupament turístic, va suposar el declivi dels molins, alhora que per motius

pràctics s'anaven substituint per motobombes elèctriques o de combustible. Aquest procés culminà, en les darreres dècades del segle XX en el seu abandonament generalitzat, quedant relegats a un ús gairebé marginal.

No podem acabar aquest recorregut per la història dels molins aiguaders sense fer referència als artífexs eivissencs més coneguts. A part de Joan des Gallet i Joan des Molí, ja esmentats anteriorment, a partir del final de la Guerra Civil trobam diferents mestres moliners, entre els que caldria destacar Vicent Ramon de ca na Palleva de Sant Jordi, desaparegut el 2003, que no només muntà nombrosos molins a tot Eivissa, sinó que també va executar encàrrecs a Catalunya i fins i tot a Mallorca, mostra del prestigi professional que es guanyà amb llargs anys de dedicació i que va tenir ressò inclús a l'illa que fou bressol dels molins aiguaders. A més a més, com a dada que il·lustra la popularitat d'aquest mestre moliner, sabem que a mitjan segle XX va arribar a muntar un gran molí de deu antenes de tipus eivissenc a Consuegra (Toledo).

Finalment i a manera de conclusió s'ha de recordar que, com hem vist anteriorment i com ocorre amb la major part de les nostres tipologies arquitectòniques, els molins d'extracció d'aigua no són un patrimoni exclusiu de les Illes, sinó que estan presents a tot el món, no només els molins metàl·lics de tipus americà, sinó també d'altres amb torre d'obra i dimensions grans, en altre temps comuns a Catalunya i al sud de França, com ens recorda l'arxiduc. A manera d'exemple, tenim els molins aiguaders conservats encara avui a diferents comarques catalanes com ara el Baix Empordà o el Vallès Oriental, que tenen un sistema de funcionament idèntic als de les illes i una fesomia molt semblant. ■

BIBLIOGRAFIA

CÁDIZ, J. C., RAMOS, J. (1984):
La energía eólica. Tecnología e historia. Ed. Blume. Madrid.

FERRER ABÁRZUZA, A. (2000):
"L'aprofitament de l'aigua a les Pitiüses" dins el II Curs de Cultura Popular de les Illes Pitiüses. Sa Nostra. Eivissa.

D. A. (2003):
Guía del patrimonio arquitectónico de Eivissa y Formentera. Diario de Ibiza. Eivissa.

GARCÍA INESTA, N. / OLIVER SUÑER, G. (1989):
Casas de molí. Aproximació a les construccions molineres a Mallorca. C.C.E. i E. / I.E.B. / C.O.A.B. Palma de Mallorca.

MARÍ CARDONA, J. (1992):
Els camins i les imatges de l'arxiduc, ahir i avui. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa.

MARÍ CARDONA, J. (1993):
El llarg camí del pa a Formentera, Govern Balear, Palma de Mallorca.

MARÍ CARDONA, J. (1994):
Formentera, documentació i paisatges. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa.

ROSATO, M. A. (1991):
Diseño de máquinas eólicas de pequeña potencia. Ed. Progensa. Sevilla.

WARNE, D. F. (1983):
Wind power equipment. Ed. E.& F. N. Spon. Nova York.

D'HABSBURG, LI. S. (1987):
Las Baleares por la palabra y el Grabado. Mallorca. Tom V. Sa Nostra. Palma de Mallorca.

Notes breus d'història pitiüsa

“Els de fora” i els vilers.

Algunes notes d'una relació secular

Antoni Ferrer Abárzuza

Un adverbí intencionadament posat en un text eivissenc de l'acaball del tercer quart del segle XIV (el conegut Llibre de clavaria de 1373), em permet tot just tirar del fil del tema de les relacions entre les autoritats ubicades a la vila d'Eivissa i els pagesos, els de fora.

El text en qüestió informa que el governador havia donat avís perquè els de fora vila entrassin a pernoctar dins les murades a causa que hi havia notícia de quaranta galeres de genovesos. La ciutat-estat de la Ligúria mantenia aleshores una d'aquelles guerres intermitents amb la Corona d'Aragó. Els saigs o notificadors que el governador va enviar a la pagesia tenien ordre de "...dir a cascun pasificadament que tothom entràs a dormir en Vila". L'adverbí "pacíficament" escanta l'existència de tensions: la documentació posterior ens permet saber de quina natura eren.

El 15 d'octubre de 1501 els quarterners (representants dels pagesos, un per cada quartó i un altre per al Pla de Vila) havien suplicat al consell especial de la Universitat, en el qual es comptava llavors amb la presència del governador i dels altres representants dels consenyors, que s'aixecàs l'obligació dels pagesos d'acudir a vila perquè: "...ells (els quarterners) i tot lo poble eran molt congoxats e no podian comportar de venir a Vila, que venint no podien ni han pogut sembrar e no sembrant no podien viure e així vindran a total destrucció..."

L'esmentada ordre havia estat causada per les notícies, arribades a l'illa el 23 d'agost que un capità turc, de nom Camallí, navegava amb catorze veles per Sardenya i que a Mallorca havien començat els preparatius per a la defensa. El mateix es decidí fer a Eivissa i entre altres moltes coses recollides al Llibre de determinacions de 1501-1502, figurava l'obligació

que tota la població del quartó de les Salines i la del Pla de Vila pernoctàs a Vila fins a nova ordre i que dels altres quarterns n'acudís la meitat: "que los de les Salines e del Pla cada nit vinguen a dormir en la vila ab lurs mullers, infants e companya, exceptat que y puguen leixar qualque persona per gordar lurs possessions e de tots los altres cortons vingüe la mitat de tota la gent, ço és, la mitat de la gent de cascuna capitania e totes les dones e infants hagen a dormir en vila, per la salvetat de tota la gent e los qui no tendran possada en vila que ls sia donada posada e elegessen per presentadors los devall scrits, e los que vendran en vila se hagen a presentar al senyor governador cada nit sots pena de cent sous, segons és acostumat en temps del stany e los qui restaran, que hagen a ffer bonas scoltes e descubertas e que sien los aposentadors..."

Això deixa clar el sentit de "pacíficament" de la notícia de 1373: la Universitat i el governador manaven cada vegada que hi havia notícia d'un estol enemic important l'entrada de tots o de part dels pagesos dins la vila. Aquest "estat d'excepció" podia perllongar-se durant mesos si hem de jutjar per l'esdeingut aquell 1501: del 23 d'agost fins a la desesperada protesta del 15 d'octubre. Durant totes aquelles setmanes hi hagué revista diària, com s'ha vist al text, i no ser-hi podia comportar una pena de l'exorbitant suma de cent sous.

Amb aquestes mesures, les autoritats aconseguien, pensam, dues coses: la primera evitar que els atacants trobassin persones a les quals captivar a la pagesia i així s'estalviaven desgràcies i els costosos rescats i tot el mecanisme d'intercanvi de captius que comportaven. La segona, importantíssima i en realitat la principal, amb els pagesos intramurs el governador aconseguia tenir més braços per poder defensar la

▲ Dos pastors miren cap a una ciutat emmurallada. Detall de la taula de la Nativitat de la predel·la del retaule de Jesús (final segle XV). Fotografia de Toni Pomar (cortesía de l'autor).

plaça en cas que els atacants l'assetjassin o en provassin l'assalt. Que aquesta era la intenció de les autoritats en manar als pagesos concentrar-se a Vila ho demostra que el 1501 el consell especial, davant la protesta en forma de súplica dels quarterners va permetre que els pagesos deixassin d'acudir a vila com havien fet des del mes d'agost, però que, per torns, hi anàs una capitania, sota pena de multar el capità amb vint sous.

Aquelles situacions eren molestes per als pagesos, com deixa claríssim el text de 1501, i més d'una vegada hi degué haver avalots com sembla indicar el mot "pacíficament" de 1373. No debades en aquelles novetats els pagesos, enquadrats en les capitànies dels quarters, es veien obligats per la força coercitiva de les autoritats de la vila a obeir i això significava abandonar la terra, les cases i els animals. A més, probablement amb l'excusa dels preparatius de la defensa, els pagesos movilitzats eren obligats a fer feines a les murades o els fossats, maldamment els jornals els fossin pagats. En relació amb això darrer cal dir que durant la construcció de les murades renaixentistes, la documentació (AGS, Guerra antiga, lib. 25 / any 1560) ens fa saber el sistema muntat per tal que els pagesos contribuïssin en les feines de construcció: "...son obligados a travajar con sus personas y hazien-das en la fortificación d'ella por sus tandas y semanas". Els pagesos cobraven aquells jornals com demostra el Llibre de salaris de les murades de 1561 conservat a l'AHME, en el qual apareixen els pagesos acudint a treballar a les murades agrupats per quarters i en dies diferents.

L'obligació del servei d'armes dels pagesos es recordava cada any en la "mostra" o jornada festiva de revista d'armes que se solia fer per Sant Joan: els homes en edat de portar armes acudien agrupats per capitànies (això és, per vendes, probablement) i aquestes per quarters

encapçalades quasi amb seguretat cada un d'ells pel seu abanderat amb el penó o estendard. Un qüestionari per a interrogatoris originat en una de les tantes bregues entre els consenyors sobre les jurisdiccions és una bona font sobre aquelles mostres (AHME, Interrogatoris sobre les jurisdiccions, entre 1413 i 1422).

A les "migracions" causades per les notícies d'estols enemics i per la voluntat de les autoritats de tenir la vila assegurada de defensors, s'ha d'unir l'anada anual a la collita de la sal, el pagament dels censos anyals que en la seua major part es feien efectius per Nadal, el lliurament dels delmes i les primícies, els ocasionals capbreus o reconeixements de drets feudals, etc. Tot plegat eren mecanismes mitjançant els quals, entre altres coses, les autoritats municipals i els representants dels senyors feudals, tots residents a la vila d'Eivissa, mantenien un control sobre els pagesos, forçats en cada ocasió a desplaçar-se a la vila.

La força centrífuga que el fet de viure en cases aïllades pel camp tendia a allunyar els pagesos del nucli urbà era contrarrestada, sempre en desigual correlació de forces a favor d'una o altra segons les èpoques, per una atracció centrípeta que els subjectava a les seues obligacions de contribució en la defensa, fiscals, productives (pel que fa a les salines), socials, etc. I les "atraccions centrípètes" solen materialitzar-se en homes armats, citacions judicials, càstigs sobre l'haver o el cos...; contra això únicament quedava la submissió o la fugida a les muntanyes: les notícies de bandejats, d'homes refugiats en els boscos són nombroses especialment en els segles posteriors als que aquí hem tractat.

Aquest tema, ben traçat i amb preguntes agudament formulades, n'és un de ben interessant que promet donar uns fruits saborosos de coneixement útil i transcendent del nostre passat. ■

Novetats

- **AAVV: *Colonialismo e interacción cultural: el impacto fenicio-púnico en las sociedades autóctonas de Occidente. XVIII Jornades de Arqueología fenicio-púnica (Eivissa, 2003).***

Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 54. Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears. Eivissa, 2004. 207 pp. amb dibuixos i fotografies en blanc i negre

Les cinc conferències presentades en les institucionalitzades i consolidades Jornades d'Arqueologia Fenicio-púnica, tracten diferents perspectives i alternatives de l'impacte colonial en el procés intern de les societats autòctones de les àrees del sud-est, l'arc mediterrani de la Península Ibèrica i les Illes Balears. De fet, ens trobam amb models explicatius basant-se en les estratègies específiques i competitives d'organització de les comunitats indígenes com a resposta a la trobada del món colonial - seria una actualització dins el marc de l'anomenada *arqueologia colonial*. L'anàlisi més important se centra en un model d'economia de béns de prestigi que, en el control d'accés cap als béns importats, foren una font de poder i de prestigi a les societats de l'àrea mediterrània occidental. D'aquesta manera es planteja la polèmica, ja enquetada fa anys, sobre les dialèctiques relacions entre centre i perifèria.

Tartessos (des)orientado, escrit per José Luis Escacena, rebutja la idíl·lica aculturació *civilitzadora* del món colonial tot presentant una visió peculiar de *tornar a començar* entre la relació de domini o assimilació entre els semites i els pobles tartessics. Per l'autor el problema bàsic es troba en la indefinició dels conceptes "indígena" i "fenici" a l'hora d'analitzar les troballes arqueològiques. Per tant, la colonització fenícia en aquest territori seria la responsable d'*Orient en Occident* més que d'*Occident orientalitzat*.

A *La influencia del mundo fenicio y púnico en las sociedades autóctonas del SE Peninsular*, de Feliciano Sala Sellés, els corrents d'aculturació lineals són posats en entredit i es planteja un estudi actualitzat, però sempre organitzant les dades de sud a nord per poder diferenciar zones d'interacció entre les poblacions indígenes i els pobladors colonials.

Bibliogràfiques

Aquesta investigadora proposa com a novetat fer estudis globals, com per exemple sistemes d'*excavació de territoris* i deixar-se de projectes centrats en estudis cronoculturals.

A *Fenicios y púnicos en Castellón y Valencia: contactos e influencias*, obra d'Arturo Oliver Foix, l'autor posa èmfasi en una forta influència territorial del món fenici i púnic, sobretot durant el segle V aC, tenint en compte el paper d'Eivissa com un centre redistribuïdor del comerç que partirà cap el sud del riu Ebre.

Joan Santacana i Mª Carme Bellarte, en el seu text titolat *Cabdills, estats i vi en la cruïlla de la proto-història ibèrica*, proposen que el comerç colonial hauria de tractar-se com un procés d'estímul en la tecnologia emprada pels pobles indígenes, però que també accelera el procés autòcton. La novetat es troba en posar de manifest la complexitat dels fenòmens d'aculturació en les societats protohistòriques, i com les relacions d'intercanvi en poden ser un catalitzador.

Finalment, Víctor M. Guerrero Ayuso, a *Colonos e indígenas en las Baleares prerromanas*, es centra en el model proposat per Frankenstein (1997), en el qual el colonialisme es refereix a les relacions de poder i de dominació i resistència entre colonitzador i colonitzat. Així la perspectiva esdevé molt més dinamitzadora i més innovadora pel que fa als estudis que tracten els investigadors de les Illes sobre aquest tema.

- **PUIG MORAGÓN, Rosa; DÍES CUSÍ, Enrique i GÓMEZ BELLARD, Carlos: *Can Corda. Un asentamiento rural púnico-romano en el suroeste de Ibiza***

Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 53. Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears. Eivissa, 2004. 175 pàgines amb figures i làmines.

En aquest llibre es recullen els resultats de les excavacions realitzades per un ample equip d'arqueòlegs eivissencs i valencians al jaciment de Can Corda (es Cubells, Sant Josep) entre 1986 i 1988. El retard en la publicació no li lleva l'interès a la informació que s'ofereix, ja que es tracta d'un habitat rural, la cronologia del qual compren des de els segles III aC i el I dC. El llibre està estructurat en quatre grans apartats: En el primer s'ofereix una exposició del marc geogràfic, una necessària història de la investigació de l'àmbit rural, i una descripció general dels altres jaciments coneguts a la zona

(Can Sorà, s'Era des Matarets,...). En el segon apartat es presenten, ordenadament, les distintes estructures excavades (amb l'aplicació del mètode de registre arqueològic Harris), entre les quals destaca el trull. El tercer apartat està dedicat a l'estudi dels materials, bàsicament ceràmics. Les conclusions es presenten al quart apartat, en el que es proposa una aproximació a la cronologia del jaciment i la seva funcionalitat, a més d'una proposta de reconstrucció de l'edifici. L'obra finalitza amb una extensa i acurada bibliografia, així com amb dos annexes amb els estudis de malacologia i arqueozoologia. En resum, es tracta d'una notable aportació al coneixement del món rural de final de l'època púnica i inicis de la romana a Eivissa, que és objecte de gran atenció per part de la investigació als últims anys.

- **AA.VV.: Hannibal ad portas. Macht und Reichtum Kartagos.** Badisches Landesmuseum Karlsruhe. Stuttgart, 2004. 400 pàgines amb il·lustracions i fotografies a color.

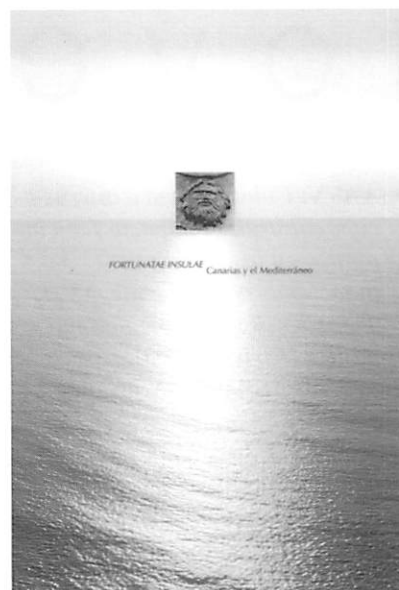
Catàleg de l'exposició que va ser exhibida al *Badisches Landesmuseum* de la ciutat de Karlsruhe, organitzada en col·laboració amb el Ministeri de Cultura tunisià. Sota aquest suggestiu títol, la mostra va reunir un total de 608 peces de museus d'Europa, nord d'Àfrica i Orient. El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera hi va contribuir prestant quaranta-cinc peces. L'exposició, projectada pel professor Michael Maass, conservador en cap de la secció d'Antiguitat del museu de Karlsruhe, va estar oberta des del 24 de setembre de 2004 fins al 30 de gener de 2005. Sens dubte, ha estat la més gran exhibició dedicada a la

civilització feniciopúnica des de la mostra que va tenir lloc al *Palazzo Grassi* de Venècia l'any 1988. El catàleg, magníficament editat a tot color, està dividit en cinc parts, dedicades a la figura d'Anníbal, a la ciutat de Cartago, a l'expansió fenícia per Occident i a diferents aspectes de la cultura feniciopúnica. Cadascuna d'aquestes parts està constituïda per un nombre variable de textos de diversos especialistes, majoritàriament alemanys, entre els que destaquen Hans Georg Niemeyer, director d'importantíssimes excavacions a la pròpia Cartago; Werner Huss, un dels més importants especialistes en història cartaginesa; Hermanfrid Schubart i Gerta Maass-Lindeman que realitzaren excavacions a la factoria de Toscanos (Màlaga) i d'altres importants jaciments fenicis de la costa andalusa; o el ja conegut pel públic eivissenc Pedro Barceló, que ha estudiat a fons la figura d'Anníbal. Podria dir-se, per tant, que aquest llibre reflexa la visió alemanya de la civilització feniciopúnica. I encara més quan aquest catàleg només s'ha editat en alemany, pel que només els que dominin la noble i complicada llengua de Goethe podran gaudir del seu contingut.

- **AA.VV.: FORTUNATAE INSULAE. Canarias y el Mediterráneo.** Museo Arqueológico de Tenerife – Caja Canarias. Santa Cruz de Tenerife, 2004. 390 pàgines amb fotografies a color.

Aquest és un nou exemple de voluminós catàleg, molt ben editat a tot color, d'una gran exposició que, en aquest cas, va tenir lloc a Santa Cruz de Tenerife, organitzada pel Museu Arqueològic d'aquesta ciutat, amb el suport del *Organismo Autónomo de Museos y Centros del Cabildo de Tenerife* i de la *Obra Social y Cultural de la Caja General de Ahorros de Canarias*. *Fortunatae Insulae*, és a dir "Illes Afortunades" –el qualificatiu que el geògraf Mela dona a les Illes Canàries per l'exhuberància dels seus fruits (*Corographika* III, 102)-, és el títol d'aquest mostra, que va tenir lloc entre l'1 d'octubre i el 31 de desembre de 2004. El seu plantejament era mostrar la presència i influència que els pobles mediterranis –fenicis, púnics, grecs i romans– tingueren en aquestes illes, reunint objectes de diversos museus canaris, italians i espanyols, entre ells el Museu Arqueològic d'Eivissa, que va prestar vint-i-nou peces arqueològiques. El catàleg es compon de dues parts: La primera amb un aplec d'articles de diversos

investigadors sobre els mites i les fonts clàssiques sobre l'oceà Atlàntic, la presència dels pobles mediterranis en aquesta mar, els mitjans de transport marítim, l'explotació dels seus recursos i el comerç amb aquests territoris, així com sobre els guanxes, els recursos de les Illes Canàries i la seva explotació pels pobles mediterranis. Un d'aquests articles, sobre el comerç i les produccions de ceràmiques feniciopúniques a l'Atlàntic, és obra de l'arqueòleg eivissenc Joan Ramon Torres. La segona part és el catàleg pròpiament dit, amb la fitxa i la fotografia de cadascun dels 174 objectes que foren exhibits en aquesta exposició.

- **MERCADER Emilio: Gran Historia de Ibiza.** Ed. Breger, Ibiza S.L. Eivissa 2005. 208 pàgines amb il·lustracions.

Amb aquest llibre de caràcter divulgatiu i fàcil lectura, que va precedir d'un pròleg de Benjamí Costa, conservador del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, el lector no especialitzat pot apropar-se d'una forma amena a la història d'Eivissa i Formentera. Com assenyalava l'autor, l'objectiu és oferir un panorama general del procés històric d'Eivissa durant l'Antiguitat. El llibre està estructurat en set apartats i dividit en vint-i-un capítols, que van des de la prehistòria fins l'època de dominació àrab. Cal subratllar que aquesta és una de les poques obres de caràcter eminentment divulgatiu, que el lector interessat en conèixer la Història Antiga d'Eivissa pot trobar en l'actual oferta editorial. Això té encara major mèrit quan no ha estat escrit per un professor d'història o per un investigador professional,

sinó per un afeccionat, la qual cosa comporta nombroses avantatges, però també algun inconvenient. Així, front a la claredat, amenitat i caràcter sintètic del text, es contraposa alguna interpretació de vegades excessivament simplista de certes qüestions històriques, així com alguns desequilibris en el contingut. En qualsevol cas, és notable l'esforç de l'autor per obtenir documentació de primera mà, sobretot mitjançant entrevistes amb alguns investigadors que treballen en l'estudi del passat eivissenc. El text, es complementa amb fotografies en blanc i negre de materials arqueològics, excavacions actuals i mapes. En definitiva, és un llibre recomanable per a un públic general, interessat en conèixer les més remotes etapes de la història eivissenca.

• **HERNÁNDEZ CARDONA, Francesc Xavier:** *Les fortificacions del Renaixement a la mediterrània: Eivissa.*

Col·lecció Mirades al Patrimoni 1, editat pel Taller de Projectes, Universitat de les Illes Balears, Ajuntament d'Eivissa. Barcelona, 2004. 80 pàgines (165x115 mm) amb il·lustracions a tres tintes, enquadernat en cartró.

Breu explicació divulgativa amb format de guia sobre l'origen de les fortificacions renaixentistes o abaluartades i la seva extensió arreu de la Mediterrània; l'exemple d'Eivissa és explicat com a paradigma de fortificació abaluartada d'època inicial però quan ja s'havia consolidat el sistema de baluards en front dels torrons i altres solucions primerenques (Castellnou de Nàpols, Salces, etc.). Si bé l'explicació general del naixement dels bastions arran de l'ús generalitzat de la pólvora és ben correcte i entenedor, l'autor demostra desconeixement de la bibliografia sobre la fortalesa d'Eivissa (no se cita a E. J. Posadas). S'han detectat diverses errades als peus d'il·lustració, com l'atribució al segle XVI de la torre des Savinar o de Cap des Jueu que és de la dècada dels seixanta del XVIII, la confusió entre el baluard de Sant Jaume pel de Santa Llúcia i l'oblit de l'església fortificada de Sant Francesc Xavier de Formentera a un mapa de les fortificacions pitiüses. Per a les il·lustracions s'han aprofitat els dibuixos de la Museïtzació de Dalt Vila, prou clars tot i que discutibles en alguns casos, especialment les idealitzacions de l'evolució de la ciutat. Les il·lustracions també es fan especial ressò dels elements instal·lats a les

murades, tal vegada amb una insistència excessiva: cal no oblidar que l'important són les murades no la museïtzació que s'ha incorporat. Una segona edició haurà de considerar la rectificació dels errors esmentats, impropis en una publicació que porta el segell de la Universitat de Barcelona.

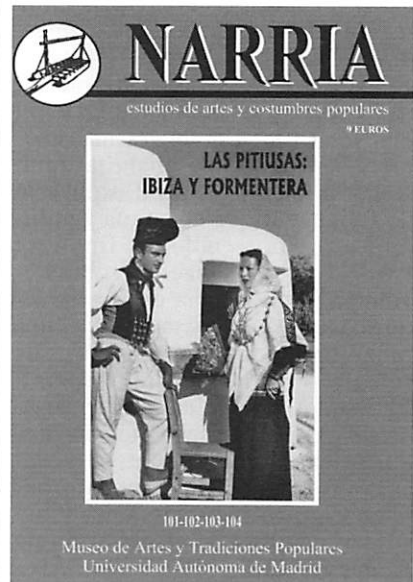
• **AA VV: Museu d'Etnografia d'Eivissa.**

Fundació Illes Balears- Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Conselleria de Patrimoni. Eivissa, s/d.

Estoig que recopila els catàlegs editats amb motiu de sis exposicions temporals del Museu d'Etnografia d'Eivissa, realitzades durant els primers deu anys de la seva fundació. Aquesta particular edició és aprofitada per commemorar els primer vint-i-cinc anys de les institucions democràtiques i, en aquest cas, del Consell Insular d'Eivissa i Formentera com a dinamitzador de tasques culturals i publicacions, que han servit per apropar al poble una cultura tradicional ja pràcticament perduda, però que cal recordar i, si es pot, protegir-la. Amb aquesta línia d'actuació els sis temes que tracta aquesta edició ens fan recordar aspectes concrets del treball en el camp i en el bosc (cereal, olivera i parra o el forn de calç), d'altres recursos complementaris (la fusta i la canya), la vida quotidiana (el sistema de defensa de les Pitiüses), tradicions (armes blanques i armes de foc) i artesanian (l'home i el fang). Evidentment, aquests treballs són una petita mostra de l'activitat pedagògica i divulgativa que s'ha portat a terme en aquest museu, però cal

afegir que existeix un material complementari molt valuós d'audiovisuals per comprendre millor la memòria recuperada del patrimoni etnogràfic de la nostra gent. Seria interessant poder trobar aquesta publicació a l'abast de la ciutadania per apropar molt més l'espai museïtzat de Can Ros, al Puig de Missa (Santa Eulària des Riu), seu del Museu d'Etnografia.

• **AAVV: Narria. Estudios de artes y costumbres populares.**

Núm. 101-102-103-104, Museo de Artes y Tradiciones Populares, Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad Autónoma de Madrid, 2003. 88 pàgines amb il·lustracions a color i escala de grisos.

Volum de la revista que dirigeix Guadalupe González-Hontoria y Allendesalazar que aplega quatre números i està completament dedicat a les Pitiüses. Conté una introducció de Lina Sansano ("Introducción: El patrimonio etnológico pitiüso") i dos articles més d'aquesta autora: "Aproximación al derecho foral de las Pitiüses" i "Ceremonial del galanteo, el cortejo y las huidas. Estrategias matrimoniales en el contexto rural tradicional de las Pitiüses". D'Antoni Ferrer Abárzuza conté l'article titulat "La casa campesina de Ibiza"; de Belén Garijo Falcó els articles "Ibiza y Formentera, historia de una defensa" i "Evolución y pervivencia de las estructuras agrarias pitiüses"; de Cristina Palau: "Los molinos harineros y las norias de Ibiza y Formentera"; de Susana Cardona, Sheila Ferrer i Joan Piña: "La producción tradicional del aceite en Ibiza y Formentera". Joan Piña Torres col·labora també amb "La sal

que no se acaba. Las salinas de Ibiza y Formentera” i Susana Cardona Torres amb “La indumentaria tradicional, la joyería y los bailes de Ibiza y Formentera”. “La construcción naval y los carpinteros de ribera en las Pitiusas” és una aportació d’Antoni Tur Riera i de Vicent Marí Serra l’article titulat “Apuntes sobre el aprovechamiento de los recursos forestales”. En total onze articles i la introducció tractats de manera divulgativa i especialment centrats en la tecnologia (cases, molins, sènies, defenses, salines, barques, forns de calç i de pega, sitges carboneres, trulls d’oli, joieria...) i també en el dret foral i les estratègies matrimonials però amb una quantitat molt menor d’interpretació i d’explicació de la societat que construïa i utilitzava aquesta tecnologia; fins i tot l’article de títol suggerent sobre l’evolució i pervivència de les estructures agràries no passa de ser d’una pinzellada sobre l’“economia de subsistència” i l’“habitat dispers”. El resultat, doncs, cal qualificar-lo de divulgatiu sense pretensió d’aportacions o enfocaments novedosos; tal vegada un bon ham per interessar persones tant de les Pitiüses com de fora en el passat recent d’aquestes illes.

- **AAVV: *El Parc Natural de ses Salines d’Eivissa i Formentera. El tresor ecològic de les Pitiüses.*** Grup d’Estudis de la Naturalesa (GEN-GOB Eivissa) Genial Edicions Culturals, Eivissa 2003. 176 pp. amb fotografies en color.

Existeixen estudis, articles, reportatges, estats d’opinions d’aquest indret únic i irrepetible que són les salines d’Eivissa i Formentera; però amb aquest llibre el GEN apropa al públic en general la riquesa ambiental d’aquest Parc Natural. Ja a la introducció queda molt clar que en aquesta edició es poden comprendre les raons per les quals s’han protegit ses Salines, no només com una reivindicació social d’una generació d’eivissencs i formenterers, sinó també com el testimoni natural i cultural que han suposat durant segles d’història per a les nostres illes. La importància d’aquest llibre es podria concretar en l’intent recíbit d’aconseguir un passeig pel patrimoni cultural i natural de les Salines en totes les seves varietats. D’aquí que el seu interès es trobi en saber combinar, per primer cop, especialistes en totes les branques que poden estudiar i analitzar indrets amb tan amples peculiaritats. D’aquesta manera es palesa més que mai la necessitat d’estudis interdisciplinaris de

tots els indrets territorials que presenten no només valors ambientals sinó també històrics. Amb aquesta línia el públic pot comprendre en totes les seves vessants que un indret determinat no és una *illa* per entendre la ecodinàmica paisatgística entre l’home i el medi. Per tot això, creiem que fan falta més iniciatives com aquesta per poder conscienciar a tots/es que la protecció d’un indret no parteix només d’ideals *ecològics*, o d’uns estudiosos concrets conscients de determinats valors, sinó que un territori es defensa des d’una perspectiva popular. És a dir, mentre que la comunitat no sap o no coneix el difícil equilibri que existeix entre un medi natural i un medi transformat, resulta pràcticament impossible salvar llocs que suposen un tresor per a les Pitiüses. Amb aquesta obra es demostra que amb l’esforç de totes els organismes oficials i d’organitzacions no lucratives es pot aconseguir una pedagogia sobre la conservació i manteniment d’espais vitals i reguladors de la personalitat física i humana de les nostres illes. El paràgraf “*Altres lluites ens esperen. No podem fallar. Nosaltres mateixos, els eivissencs i formenterers, som la nostra millor esperança*”, que agafem en préstec, hauria d’esdevenir, doncs, un programa d’actuació per al nostre futur. Per acabar, s’han de destacar les espectaculars imatges que trobem en aquest volum, tant com la qualitat dels textos, que mai no perden el caire científic alhora que pedagògic.

- **AAVV: *Es Amunts d’Eivissa: vida, cultura i paisatge.*** Grup d’Estudis de la Naturalesa (GEN-GOB Eivissa), Eivissa 2004. 128 pp. amb fotografies en color i en b/n.

Un any després de la publicació del llibre abans ressenyat, el GEN treu un nou volum sobre un espai molt peculiar i a la vegada desconegut pels eivissencs: es Amunts. Evidentment aquest territori de 14.573 ha. és una zona on la vida, la cultura i el paisatge mantenen uns valors genuïns i autèntics, que han de ser preservats per les generacions futures com un vertader pulmó d’Eivissa i un exemple de la gestió territorial sostenible. Aquesta obra és fruit d’un programa educatiu “Es Amunts: vida, cultura i paisatge” que s’ha basat en un element integrador: el *compromís pel territori*. Amb aquest objectiu s’han portat a terme exposicions itinerants, itineraris guiats a Corona i les orientacions didàctiques per donar a conèixer una zona que encara avui té possibilitats

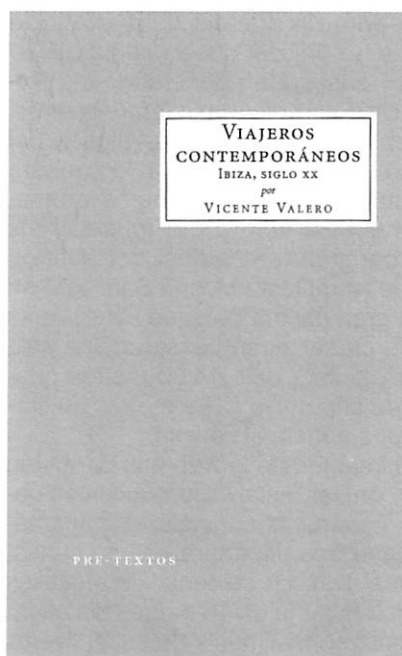
de ser un bon exemple de projecte de futur en la gestió sociocultural, econòmica i natural d’aquest indret. Seguint la línia educativa del GEN-GOB Eivissa, el llibre s’ha estructurat en quatre apartats prou significatius: “El territori i la gent”, “Habitats i biodiversitat”, “Etnografia” i “L’alternativa”. De fet, aquesta presentació és una imatge fixa de l’exposició que es va presentar a la ciutadania d’Eivissa i esperem que, com expressen els seus organitzadors, es *despertí la sensibilitat de la societat*. Per tant, la línia editorial encetada per garantir un compromís de futur a totes aquelles zones que voldríem que fossin el model territorial desitjat, ha estat aconseguida i s’espera que no s’aturi aquí, perquè encara resten llocs amb un alt valor natural i cultural per arrencar sentiments d’estimació, conservació i coneixement. No ens cansem mai de protegir-los i tenir-ne cura. I finalitzem amb la pregunta participativa que ens convida a tots: *I tu, com vols que siguin es Amunts?*

JOSEP COSTA PICAROL

- **TORRES Sonya; ARAGUÁS Miquel i ARAGUÁS Xavier: *Josep Costa Picarol vida i obra.*** Ed. Fundació “SA NOSTRA”. Palma de Mallorca, 2004. 129 pàgines amb il·lustracions.

Catàleg de l’exposició antològica del dibuixant Josep Costa Picarol, que es va realitzar a les sales de la Fundació “SA NOSTRA” de Eivissa, Mallorca i Menorca, entre desembre de 2004 i abril de 2005. La mostra reuneix una selecció de 55 dibuixos, que permeten donar a conèixer les característiques més significatives de l’autor i la seva obra. El llibre inclou, a més del catàleg, un apartat sobre com es va formar la col·lecció Araguás i Picarol a càrrec de Miquel i Xavier Araguás, un capítol dedicat a la vida i obra de l’autor a càrrec de Sonya Torres, i un apèndix cronològic.

- **VALERO, Vicente:** *Viajeros contemporáneos. Ibiza, siglo XX.* Editorial Pre-Textos. València, 2004. 248 pàgines, amb il·lustracions.

L'obra de Vicente Valero presenta una descripció de les diferents visites que feren a Eivissa un important nombre d'intel·lectuals al llarg del segle XX. Es comença per un capítol on es fa una presentació general d'Eivissa, a partir de les imatges aportades per alguns d'aquests viatgers. A continuació, trobam un apartat dedicat al visitant per excel·lència de la nostra illa al segle XIX: l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria. A partir d'aquí, un gruixut llistat de visitants famosos: Jokisch, Benjamin, Rusinyol, Blasco Ibáñez, Freund, Camus, Ser, Aldecoa, Schulten i molts més es presenten la seua particular visió de l'illa. Pel que fa a les seues ocupacions, són molt variades. Predominen els escriptors i pintors, però també hi ha arquitectes, arqueòlegs, fotògrafs i d'altres ocupacions. La major part d'ells tenen un capítol específicament dedicat, si bé aquests es barregen amb diferents visions de l'illa del mateix autor de l'obra. Es tracta, per tant, d'una obra molt interessant, que permet descobrir molts visitants fins ara gairebé desconeguts. Només es troba a faltar una bibliografia, que permeti resseguir de primera mà les visions d'aquests visitants famosos.

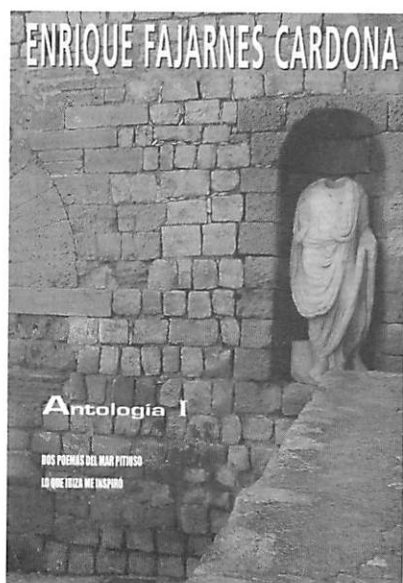
- **ROSSELLÓ Y TUR, Bartolomé:** *Historia de la prensa y del periodismo en Ibiza.* Reedició facsímil de l'original publicat el 1935 a càrrec de Lluís

Llobet. Eivissa, 2003. Introducció de l'editor + 198 pàgines de l'original

Lluís Llobet ens presenta una reedició, en forma de facsímil, de l'obra de Bartomeu de Rosselló editada originàriament el 1935. L'editor ens fa una interessant introducció, on ens presenta la vida d'aquest important polític i escriptor eivissenc, que visqué a cavall entre els segles XIX i XX. Pel que fa a l'obra pròpiament dita, és un recull exhaustiu de totes les impremtes i publicacions que es feren a Eivissa al llarg del segle XIX i principis del segle XX. Pot arribar a sorprendre al lector la gran quantitat de publicacions que es feien en aquells temps, algunes d'elles efímeres, d'altres de molt més llarga durada, i tractant tota classe de temes. Res a veure amb el migrat panorama actual, pel que fa al tema de les publicacions periòdiques.

- **FAJARNÉS CARDONA, Enrique:** *Antologia.* (2 vols.) Edició d'Enrique Fajarnés Ferrer. Eivissa, 2004. 323+265 pàgines.

El fill del recentment desaparegut Enric Fajarnés ens presenta, en una edició al seu càrrec, dos volums amb una antologia d'algunes de les obres més representatives d'aquest gran autor. Es barregen tota classe de gèneres, com poesia, narrativa, reculls de frases i refranys eivissencs i allò que aportà major fama a aquest gran autor: les seues visions particulars de tota classe de fets viscuts per ell o coneguts a partir de la informació d'altres. Aquesta mena de dietaris, memò-

ries o records difícilment classificables des d'un punt de vista literari, els inicià Fajarnés el 1958 al seu *Viaje a Ibiza*, publicat a l'any esmentat. Dins d'aquesta tipologia s'inclouen a l'antologia *Lo que Ibiza me inspiró, Antes del silencio* i *Las cenizas removidas*. Les visions i els records de Fajarnés recollides a aquestes i a d'altres obres seues són imprescindibles per a tenir un bon coneixement de l'Eivissa del segle XX. Volem aplaudir la iniciativa del fill de l'autor, per la reedició d'aquestes obres, que s'ofereixen a més a un preu molt assequible.

- **BELENGUER, Ernest (director):** *Història de les illes Balears.* 3 vols. Edicions 62. Barcelona, 2004. 525+556+557 pàgines

Edicions 62 ja havia publicat, fa un temps, una *Història de Catalunya*, a la que seguí una *Història del País Valencià*. Ara, a la fi, presenta la *Història de les illes Balears*, en tres extensos volums. El primer d'ells porta com a títol *De la prehistòria a l'època islàmica*; el segon *L'època foral i la seva evolució* i el darrer *Del segle XVIII borbònic a la complexitat contemporània*. A una obra de conjunt referida a les illes Balears és molt difícil trobar un equilibri de continguts entre les diferents illes. I la raó no només està en els autors escollits, sinó en la mateixa disponibilitat d'estudis historiogràfics de base. Malgrat això, podem dir que el conjunt de l'obra se'n surt prou bé. Al primer dels volums hi col·labora Benjamí Costa, amb diferents capítols dedicats a la història antiga de les Pitiüses. Al segon, en canvi, no apareix cap autor eivissenc, mentre que al tercer trobam a Maurici Cuesta i a Rosa Rodríguez. El fet que autors eivissencs o formenterers no col·laborin a determinats volums no implica que l'obra no ofereixi gairebé sempre referències a les nostres illes. Estam davant una molt bona obra, perfectament presentada, gairebé imprescindible per a tenir una visió de conjunt de les illes Balears, però que té un preu molt elevat. ■

LES RESSENYES BIBLIOGRÀFIQUES D'AQUEST NÚMERO HAN ESTAT REALITZADES PER BENJAMÍ COSTA, JORDI H. FERNÁNDEZ, ANTONI FERRER, VICENT MARÍ, ANA MEZQUIDA I ERNEST PRATS.

Una Ullada a

Comencem la secció amb una notícia trista com és la del tancament del curiós **Museu del Vent**, amb seu a l'Aldea (a les Terres de l'Ebre), que era un tribut a aquest fenomen meteorològic i recollia tot allò relacionat amb el vent, des de diversos punts de vista (científic, geogràfic, popular, literari, etc). Tot i que tanca les portes, l'Associació Museu del Vent roman activa i manté accessible la seva web.

Un altre museu inusual és el gironí **Museu del Cinema** (Col·lecció Tomàs Mallol). A la seva pàgina web, d'excel·lent factura, podem fer una ullada a "una de les col·leccions d'aparells cinematogràfics i precinematogràfics més reconegudes a nivell internacional, adquirida per l'Ajuntament de Girona l'any 1994" i repassar "els antecedents i orígens del cinema, com a tècnica i com a espectacle visual, i conèixer els inicis del setè art fins a l'arribada de la televisió".

I una tipologia de museu emergent es la que representa el nordamericà **Computer History Museum**. Proper a San Francisco, té una web que ens permet veure l'evolució de la informàtica des dels seus inicis l'any 1945, la dels microprocessadors des del 1971, i la història d'Internet des del 1962 (quan només existia l'anomenada Arpanet), i s'hi inclouen aparells insòlits com el Picturephone del 1939. Respon, doncs, a un tipus de museu que esdevindrà cada volta més habitual, que reflecteix un interès creixent en els inicis de l'electrònica i la informàtica, i que planteja nous reptes als museòlegs.

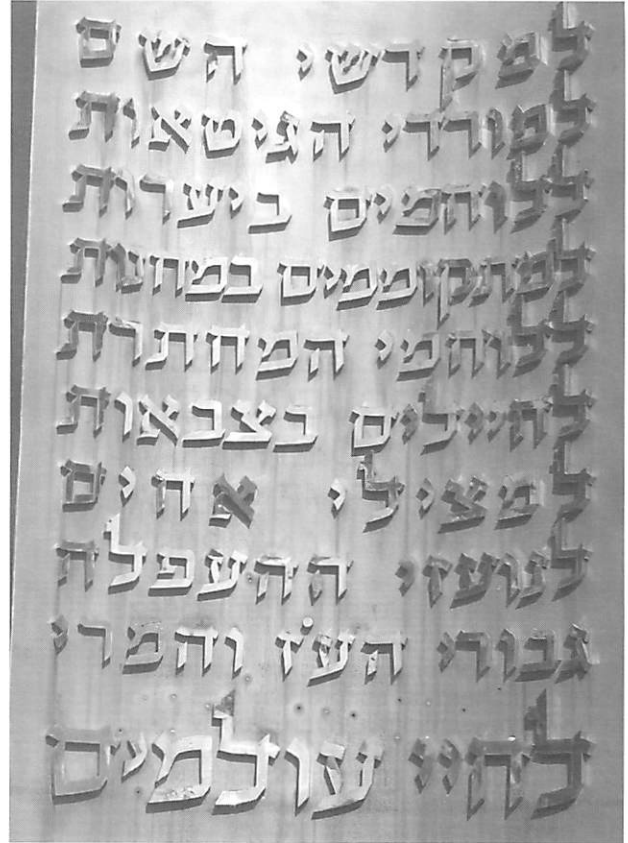
Però aquesta volta voldríem centrar la secció de manera gairebé monogràfica en el que va ser una de les inauguracions de museu que més impacte internacional han tingut, en el que exemplifica els nous reptes que la museografia té al seu davant al segle XXI, quan els museus ja fa temps que han deixat de ser edificis que emmagatzemen i exhibeixen objectes. I és així com el 15 de març del 2005, a l'anomenat Mont del Record (Har Hazikaron), a Jerusalem, va ser inaugurat el nou **Museu Històric de l'Holocaust Yad Vashem**, en presència de

representants oficials d'alt nivell de prop de 40 països, supervivents d'Auschwitz i el secretari general de les Nacions Unides, Kofi Annan, entre d'altres. La web del Museu està a l'alçada del que s'espera d'una entitat d'aquesta magnitud i ens permet, per exemple, explorar l'estructura del museu i els seus continguts. L'edifici del Museu, obra de l'arquitecte Moshe Safdie, té en el seu gran prisma l'eix que els visitants han de creuar quan passen d'una sala a l'altra al llarg dels 4.200 metres quadrats de superfície i 180 metres de llargada que abasta el conjunt.

Les imatges de la web ens permeten veure com les instal·lacions inclouen objectes i elements originals, documentació, filmacions, literatura, diaris, cartes, objectes d'art, un centenar de pantalles de vídeo (alguna de 13 metres d'alçada) que mostren testimonis de supervivents i curtmetratges, tot al servei d'ajudar el visitant a anar més enllà de l'evident tragèdia i emfasitzar cadascuna de les històries personals de la població jueva que vivia a Europa al llarg d'aquells anys difícils. La web també permet visionar una filmació que pretén ser una petita guia virtual pel museu.

Des del punt de vista museogràfic, s'ha triat l'opció de guiar el visitant amb un esquema lineal narratiu. "El món que va ser" és la primera secció que veu el visitant: un vídeo projectat sobre la paret d'entrada mostra la vida diària dels jueus dins la normalitat regnant a Europa als anys 20 i 30, abans de l'Holocaust. Per exemple, es pot entrar a la sala d'estar d'una casa d'una família jueva a l'Alemanya dels anys 30. També s'ha reproduït a escala natural el carrer Leszno del getho de Varsòvia. Tot seguit hi ha la secció "De iguals a rebutjats", on es mostra com la política antijueva del nacionalsocialisme va exercir una pressió brutal sobre una col·lectivitat que fins aleshores era vista com a igual i que ara era marginalitzada a la força, cosa que és explícita a "L'horrible començament" i "Entre murs i tanques": i un intent de mostrar al visitant l'experiència de la vida als ghettos de l'Europa oriental (l'inici de la destrucció de la vida jueva a Polònia, amb els jueus sent separats i marcats per diferenciar-los de la resta de població). "Assassinat massiu" i "La solució final" mostren el gruix de l'Holocaust que es complementa amb la secció "Resistència i rescat" (on podem veure "La veritable Llista de Schindler"). "Retorn a la vida" i "Afrontant la pèrdua" es dediquen a mostrar el que probablement és l'aspecte més desconegut de l'Holocaust: la dramàtica situació en

t
e
n
r
e
t
n
l

יד ושם
Yad Vashem

què van restar els jueus després de l'alliberament i del final de la guerra (sense feina, a la recerca de familiars, havent de conviure amb l'antisemitisme encara existent, deslocalitzats, etc).

Aquest muntatge narratiu culmina quan el visitant arriba a l'anomenada Sala dels Noms, que vol ser un memorial per als que hi van perdre la vida i, a una sala separada, un espai on els visitants poden realitzar recerques a la Base de Dades de Víctimes de l'Holocaust. Dissenyada per Dorit Harel, la Sala dels Noms és, doncs, un espai circular d'onze metres de diàmetre amb dos cons; un, que inclou 600 fotografies de víctimes de l'Holocaust, que s'eleva deu metres, i que reflexa el seu contingut al segon con, submergit a l'aigua. Al seu voltant hi ha sis milions de pàgines amb testimonis de la tragèdia amb espais en blanc per afegir-hi de nous. Finalment, també hi ha una secció amb dedicada a l'exhibició d'obres d'art

que retraten l'Holocaust des de la II Guerra Mundial fins els nostres dies.

I no acabarem sense recordar-vos que Fites també té la seva pròpia web, on es poden consultar els continguts de tots els números que han estat publicats. ■

Ferran Nogués

Associació Museu del Vent

www.mottif.com/clientes/museudelvent

Museu del Cinema:

<http://www.museudelcinema.org/>

Computer History Museum

<http://www.computerhistory.org/>

Museu Històric de l'Holocaust Yad Vashem

<http://www.yadvashem.org>

Fites

<http://www.paisoscatalans.org/fites/>

Fotografies: cortesia del Rev. Dr. John DeLancey
(www.biblicalisraelstours.com)

Informació del

MEMÒRIA DE LES ACTIVITATS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA DURANT L'ANY 2004

Jordi H. Fernández

En el moment d'escriure aquestes línies, ens hem de congratular perquè, a la fi, s'han adjudicat les obres del Museu Monogràfic del Puig des Molins a l'empresa Castilla de Construcciones S.A., per un import de 1.914.079 € i un termini de catorze mesos. Així doncs, estem esperançats davant del començament de les obres, que sembla s'iniciaran al proper mes de març, confiant que es resolgui definitivament aquesta situació de tancament i el museu pugui obrir, en un futur pròxim, les portes al públic.

Però encara que les obres s'iniciïn d'aquí a uns mesos, la situació en la que ens trobem es prolongarà durant tot el temps d'execució dels treballs, per la qual cosa intentarem seguir desenvolupant, dins d'aquestes circumstàncies, la nostra feina i continuar les diferents activitats que des del museu s'organitzen.

Com ja vàrem assenyalar a la Memòria de 2003, per tal d'evitar reiteracions innecessàries, ens limitarem a exposar les diferents activitats realitzades pel museu en el decurs de l'any, l'augment de les col·leccions –bé per donacions o excavacions–, la restauració dels materials, la classificació i ordenació de la biblioteca, l'organització de les diverses activitats culturals de divulgació –conferències, seminaris, jornades– i la publicació de les monografies editades a la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

És de justícia, agrair a tot el personal del centre la seva col·laboració i bona disposició per portar endavant les diferents feines del museu, assumint de bon grau les incomoditats derivades de la situació de l'immoble, que sens dubta encara seran més incòmodes quan donin començament les obres, que ells també esperen amb il·lusió.

PRESSUPOST

El pressupost per al funcionament del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera es distribueix entre el Museu Arqueològic de Dalt Vila i el Museu Monogràfic del Puig des Molins que, a més i més, es fa càrrec de les despeses per al manteniment de la

necròpolis del Puig des Molins. Aquest jaciment, que ha vist notablement augmentada la seva superfície per la incorporació dels terrenys que fins fa poc estaven sota la titularitat del Ministeri de Defensa, i que constitueix un dels béns declarats Patrimoni de l'Humanitat, mai ha tingut un pressupost assignat per al seu manteniment, adequació i revalorització, ja que totes les actuacions que s'han fet han estat inversions puntuals i sense una continuïtat en el temps.

MUSEU ARQUEOLÒGIC DE DALT VILA

CONCEPTES

Cap. 1: Despeses de personal	* 374.270,00
Cap. 212: Reparació d'edificis i d'altres construccions	1.803,04
Cap. 213: Reparació de maquinària, instal·lacions i utilatge	4.507,59
Cap. 215: Reparació de mobiliari i estris	1.051,77
Cap. 216: Reparació d'equips per a processos d'informació	1.202,02
Cap. 220: Material d'oficina no inventariable, premsa	1.832,80
Cap. 221: Subministrament (energia elèc., aigua, vestuari...) ..	13.028,43
Cap. 222: Comunicacions	1.202,02
Cap. 227: Estudis i treballs tècnics realitzats per altres empreses ..	8.507,53
Cap. 608: Adquisició de béns museístics	1.502,53
Cap. 618: Inversió de reposició de béns del patrimoni	4.000,00
Cap. 629: Altre immobilitzat material	901,52
TOTAL	413.909,25

* S'ha de tenir en compte que al capítol 1 de personal, assignat al Museu de Arqueològic de Dalt Vila, hi figura tota la plantilla del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, tant els que realitzen les seves funcions al Museu de Dalt Vila com els que treballen al Museu Monogràfic i a la necròpolis del Puig des Molins.

MUSEU MONOGRÀFIC DEL PUIG DES MOLINS

CONCEPTES

Cap. 202: Arrendament d'edificis (magatzems del museu)	27.158,31
Cap. 212: Reparació d'edificis i d'altres construccions	3.272,30
Cap. 213: Reparació de maquinària, instal·lacions i utilatge	702,03
Cap. 215: Reparació de mobiliari i estris	1.002,53
Cap. 216: Reparació d'equips per a processos d'informació	601,01
Cap. 220: Material de oficina no inventariable, premsa	3.982,16
Cap. 221: Subministrament (energia elèctrica, aigua, vestuari...) ..	13.522,78
Cap. 222: Comunicacions	3.005,06
Cap. 226: Atencions protocol·làries, reunions, conferències i cursos	10.818,22
Cap. 227: Estudis i treballs tècnics realitzats per altres empreses	9.883,01
Cap. 230: Dietes, locomoció i trasllats	1.803,04
Cap. 608: Adquisició de béns museístics	1.502,53
Cap. 618: Inversió de reposició de béns del patrimoni	6.010,12
Cap. 625: Adquisició de mobiliari i estris	2.703,35
Cap. 626: Equips per a processos d'informació	3.005,06
Cap. 629: Altre immobilitzat material	3.006,26
Cap. 640: Inversions de caràcter immaterial	36.946,30
TOTAL	128.924,07

Com ja vàrem assenyalar a la Memòria de 2003, des de l'any 1995 el museu no ha vist cap augment de personal, malgrat l'increment de treball de la institució. Aquest és un dels problemes més greus amb que s'enfronta el Museu Arqueològic, que té la seva

plantilla dispersa en el control de les visites al Museu Arqueològic de Dalt Vila, la vigilància de la necròpolis del puig des Molins i les diferents funcions que es duen a terme al edifici del Museu Monogràfic, que és la seu des d'on es realitzen les diferents tasques administratives, el control de la biblioteca i la documentació, classificació i restauració dels fons museístics.

En reiterades ocasions s'ha demanat a la Conselleria d'Educació i Cultura que es cobreixin algunes de les places de tècnics superiors, de grau mitjà, de restauració i d'auxiliars administratius, absolutament imprescindibles per el bon funcionament del museu i que es troben sense dotar econòmicament. Però això, fins ara, no ha estat possible. Així, a l'actualitat el personal del museu que fa front a les diverses tasques de la institució és el següent:

a) FUNCIONARIS

PLACES	CREADES	DOTADES	COBERTES	PER DOTAR
Director	1	1	1	0
Tècnics Superiors	3	1	1	2
Restaurador (Tècnic de grau mig)	1	0	0	1
Tècnics de Grau Mig	2	0	0	2
Auxiliars Administratius	4	1	1	3
Subalterns	11	9	9 *	2
TOTAL	22	12	12	10

b) LABORALS

Subalterns	2	2	2	0
Personal de neteja	2	2	2	0
TOTAL	4	4	4	0
TOTAL PERSONAL	26	16	16	10

*4 dels funcionaris subalterns son interins

VISITES

El nombre total de visitants a les instal·lacions museístiques durant l'any 2004 va pujar a la xifra de 42.732. Així, els de visitants al Museu de Dalt Vila varen pujar a un total de 28.936 i la necròpolis del Puig des Molins va ser visitada per un total de 13.796 persones.

Els visitants de l'any 2004, es desglossen de la següent manera:

VISITANTS	MUSEU ARQUEOL. (DALT VILA)	NECRÒPOLIS DEL PUIG DES MOLINS
Visitants	25.303	10.163
Visites escolars	3.633	3.633
TOTAL	28.936	13.796

Per tant, el nombre total de visitants del 2004 és de 42.732, xifra que segons els tipus d'entrada es desglossa tal i com s'exposa a continuació:

TARIFA NORMAL	4.378
TARIFA REDUÏDA	1.254
TARIFA GRATUÏTA.....	29.834
VISITES ESCOLARS	7.266
TOTAL VISITANTS	42.732

Dins d'aquest capítol de les visites que rep el museu, hem de destacar la importància i acceptació del programa "Viu la Cultura", finançat per la Direcció General de Cultura del Govern de les Illes Balears. Aquesta iniciativa és una de les activitats més importats per a fomentar i difondre entre els escolars el coneixement i l'estima de la història antiga i del patrimoni cultural, així com per donar a conèixer la funció dels museus per a conservar, restaurar, estudiar i difondre aquesta riquesa patrimonial de les nostres illes.

La metodologia utilitzada consisteix en realització de visites guiades, utilització de fitxes didàctiques, utilització d'ordinadors i CD-Rom interactius com Els fenicis a l'illa d'Eivissa, la realització de jocs de caràcter didàctic com "La Caixa misteriosa", "Les Credencials", etc., que de manera lúdica i divertida promouen els coneixements teòrics dels estudiants i fomenten el seu interès.

El desenvolupament d'aquest programa, subvencionat amb la quantitat de 12.000 €, permet la contractació d'un monitor durant tot el curs escolar. Aquest monitor organitza, coordina, canalitza i dirigeix les visites dels centres escolars d'Eivissa i Formentera al Museu Arqueològic, a la necròpolis del puig des Molins i als principals jaciments arqueològics eivissencs, com sa Caleta i ses païses de Cala d'Hort. Al mateix temps, posa a disposició dels centres d'ensenyament el material didàctic realitzat en anys anteriors, així com el que s'elabora en l'actualitat, tant les fitxes didàctiques, com el material interactiu en CD-Rom, o les Maletes Didàctiques, elaborades en col·laboració amb "Sa Nostra", que a l'actualitat son les següents: La Metal·lúrgia del Bronze, Les divinitats i Els déus clàssics.

Aquest programa, com ja ve sent habitual, ha tingut una gran acceptació entre les escoles, i durant l'any 2004, com ja s'ha dit, ha estat utilitzat per un total de 7.266 alumnes.

Visita al Puig des Molins d'alumnes del Camp d'Aprenentatge de sa Cala. ▼

BIBLIOTECA

La biblioteca del Museu Arqueològic està especialitzada en temes d'arqueologia, història i art. El seu creixement es realitza mitjançant donacions, compres i subscripcions. També rep un considerable nombre de llibres i revistes per mitjà l'intercanvi de publicacions diverses amb els llibres publicats dins la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

L'activitat a la biblioteca segueix en la línia empresa l'any 2001 i s'està portant a terme la informatització dels fons bibliogràfic i readaptació de les signatures, tasca que continuarà els anys vinents, ja que no es compta amb personal fix en la plantilla del centre per a dur a terme aquestes feines de manera continuada, i el nombre de llibres s'incrementa considerablement d'un any a l'altre.

A l'any 2004, el nombre d'intercanvis nacionals ha pujat a 190 i els internacionals a 116. Així doncs, el nombre i tipus de llibres i revistes ingressats durant l'any 2004 han estat els següents:

	NACIONALS	INTERNACIONALS
Revistes	197	136
Monografies	161	122
Actes	33	17
Memòries	1	17
Catàlegs	45	13
Butlletins	5	1
Guies	14	4
CD Rom	6	2
Enciclopèdies	3	-
Diccionaris	-	2

Ingressos nacionals	465
Ingressos internacionals	314
Total ingressos	779

D'aquesta manera, el passat 31 de desembre de 2004 la biblioteca del museu tenia un total de **19.610** volums ingressats.

Volem recordar que la biblioteca, encara que es troba tancada al públic per trobar-se dins el Museu Monogràfic i no comptar amb personal per atendre-la, està a l'abast dels investigadors i estudiants universitaris, concertant-ne prèviament la seva consulta.

CATALOGACIÓ, CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Com l'any 2003, s'ha continuat en les tasques de informatització dels fons museístics en base a la fitxa dissenyada per a la catalogació sistemàtica de les col·leccions que, com ja vàrem indicar, descriu la peça, el seu estat de conservació i permet la seva localització immediata. Igualment s'ha continuat la digitalització de les diapositives de l'arxiu fotogràfic, amb imatges dels materials del museu i de les excavacions, iniciada en anys anteriors amb la finalitat de poder oferir un servei fotogràfic. Aquestes tasques, que es poden prolongar encara alguns anys per manca de personal, resulten absolutament necessàries per conservar la documentació gràfica del museu.

Igualment dins del Programa d'Inversions del Museu, que per a l'any 2004 puja a la quantitat

Lecite àtic del segle IV aC. abans i després de la seua restauració. ▲

de 36.946,30 € , i que es destina a fer front a les despeses de manteniment de la necròpolis del Puig des Molins, a la seva adequació per a la visita i a l'estudi i restauració dels materials procedents d'aquest jaciment, ha estat possible la contractació d'un Tècnic en Restauració de Béns Culturals i d'un dibuixant. Això ha permès continuar amb el dibuix de tota una sèrie de peces i, prosseguir amb la restauració, neteja i reintegració dels materials dipositats al museu.

El número d'objectes tractats i restaurats dins del programa d'inversió durant l'any 2004 ha estat de 91 peces i la seva relació és la següent:

- **ceràmica**
(terracuites, motlles, gerres, plats, llànties, etc.) ...58
- **metall**
(joiels, miralls, tisores, navalles d'afaitar, etc.).....10
- **vidre**
(ungüentaris, fitxes, penjolls, etc.).....6
- **pasta vítria**
(ungüentaris, grans de collar, amulets, etc.).....6
- **pedra**
(cips, escabeus, etc.).....5
- **matèria orgànica**
(ous d'estruc, escopinyes, fitxes, etc.).....6

INGRÈS DE MATERIALS

En aquesta relació únicament es consignen aquells materials que han ingressat en el Museu de manera definitiva. Cal advertir, però, que en alguns casos el número correspon a una sola peça, mentre que en el cas dels materials procedents d'excavacions o prospeccions, el número d'ingrés assignat correspon a tot el material d'una campanya, sense tenir en comte el número d'objectes ingressats al museu. Per això, un mateix número d'inventari pot correspondre a varis centenars de fragments ceràmics, peces senceres o altres objectes de distint tipus de material.

Durant l'any 2004 han ingressat en el Museu els materials següents:

- 21378.- Lot de 4 fragments de ceràmica islàmica trobats pel Sr. Antoni Ferrer Abárzuza a ca n'Espatlleta (ses Torres, Talamanca) amb motiu de la urbanització de la zona. Lliurat pel Consell Insular d'Eivissa i Formentera.
- 21380.- Lot de 16 Fragments de ceràmica trobats per la Sra. Fanny Tur en les obres de la carretera de Sant Josep a l'alçada del km 10. Lliurats pel Consell Insular

- 21381.- Materials excavacions Puig des Molins sector NO 2004 sector D
- 21382.- Fragment d'àmfora del tipus Dressel 20 trobada a Illetes. Lliurada pel Consell Insular
- 21384.- Gerreta romanoebusitana de parets fines. Procedència: Puig des Molins. Donació família Mauri-Hernández
- 21385.- Petit bol punicoebusità de ceràmica. Procedència: Puig des Molins. Donació de la família Mauri-Hernández
- 21386.- Navalla d'afaitar púnica, de coure o bronze. Procedència: Puig des Molins. Donació de la família Mauri-Hernández.
- 21387.- Medalla commemorativa del galeó pirata "Galeone Everi". Donació de la Sra. Antònia Escandell Marí.
- 21388.- 16 Còpies en paper de fotografies de Sant Antoni i d'Eivissa, en b/n i en format de 10,5 x 10,5 cm (sense negatius), fetes pel Sr. E.S. Everitt l'any 1954. Donació del seu fill, Sr. Michael Everitt.
- 21389.- Estoig amb 90 negatius en b/n de 6 x 6 cm, amb fotografies de Palma i d'Eivissa fetes pel Sr. Michael Everitt l'any 1954. Donació de l'autor.
- 21390.- 43 Còpies en paper de fotografies de Palma, Sant Antoni i Eivissa, en b/n i en format de 10,5 x 8 cm., fetes pel Sr. Michael Everitt l'any 1954. Donació de l'autor.
- 21391.- 4 Còpies en paper (noves) de fotografies de Sant Antoni, Eivissa i Inca, en b/n i en format de 12,5 x 13 cm., fetes pel Sr. Michael Everitt l'any 1954. Donació de l'autor.
- 21392.- 9 Còpies en paper de gran format de fotografies de Sant Antoni i d'Eivissa, en b/n (8 muntades en cartolina rígida de 38 x 30,5 cm i 1 sense muntar), fetes pel Sr. Michael Everitt l'any 1954. Donació de l'autor.
- 21393.- Bust femení de terracota d'estil hel·lenístic i mida gran (PM-1). Fons del Museu.
- 21394.- Betil de marès. Fons del Museu (possiblement de les excavacions al Puig des Molins de José Mª Mañá).
- 21395.- Estela de marès. Fons del Museu.
- 21396.- Betil rectangular de marès. Fons del Museu (possiblement de les excavacions al Puig des Molins de José Mª Mañá).
- 21397.- Betil piramidal de marès. Fons del Museu (possiblement de les excavacions al Puig des Molins de José Mª Mañá).
- 21398.- Petit betil en forma de L de marès. Fons del Museu (possiblement de les excavacions al Puig des Molins de José Mª Mañá).

Estand del Museu Arqueològic a la III Fira de la Ciència i la Tecnologia. ▼

- 21399. Gran timiateri de marès. Fons del Museu.
- 21400.- Fragment de vas de vidre romà (reintegrat amb poliester). Fons del Museu.
- 21401.- Dibuix a tinta d'Antoni Marí "Portmany". Compra
- 21402.- Dibuix a tinta d'Antoni Marí "Portmany". Compra
- 21403.- Dibuix a tinta d'Antoni Marí "Portmany". Compra
- 21404.- Dibuix a tinta d'Antoni Marí "Portmany". Compra
- 21405.- Dibuix a tinta d'Antoni Marí "Portmany". Compra

TREBALLS ADMINISTRATIUS

En aquest apartat s'inclouen els informes i gestions relatives al normal funcionament del museu, les quals fan possible tramitar i/o resoldre les necessitats generals del centre, temes de personal, la gestió del centre, les despeses i pressupost, obres i manteniment de les instal·lacions museístiques, així com respondre a totes aquelles consultes o sol·licituds plantejades per qüestions d'ordre tècnic, bibliogràfic, de préstec de material arqueològic per a les exposicions, etc.

Durant l'any 2004 s'han donat entrada a un total de 143 oficis, s'han realitzat un total de 762 sortides i resolt 65 consultes per correspondència.

MANTENIMENT

A més de realitzar el manteniment habitual de les instal·lacions del Museu de Dalt Vila, Museu Monogràfic i necròpolis del Puig des Molins (sistemes de seguretat, pintura, reparació elèctrica i de fontaneria, reparacions a la tanca que envolta la necròpolis, etc.), durant l'any 2004 s'han substituït les portes del magatzem de Via Púnica i s'ha realitzat una nova instal·lació de fontaneria.

Amb motiu de les properes obres al Museu Monogràfic, s'ha buidat totalment el museu del Puig des Molins de mobles, maquinària del taller de restauració, ferramentes, caps de plàstic per emmagatzemar materials, etc., que s'han traslladat a les noves prestatgeries que han estat instal·lades al magatzem de Via Romana, per la qual cosa el sistema de seguretat d'aquest magatzem ha estat reforçat.

També al mateix magatzem de Via Romana, s'ha habilitat un espai, perquè pugui ser utilitzat com a taller de restauració provisional, amb la finalitat de continuar amb la neteja i tractament dels materials procedents de les darreres excavacions a la necròpolis del Puig des Molins.

Per altra banda, s'han realitzat diverses actuacions de neteja i consolidació a la zona de la necròpolis acondicionada per a la visita.

ACTIVITATS CULTURALS

Com en els anys anteriors, a causa de la situació de tancament de l'edifici del Museu Monogràfic, les activitats culturals organitzades pel museu aquest any passat també s'han realitzat a les seus d'altres institucions, ja sigui al Saló de Plens del Consell Insular d'Eivissa i Formentera (Avda. d'Espanya núm. 49), o a la Sala de Cultura de "Sa Nostra" (carrer d'Aragó núm. 11), per la qual cosa volem agrair públicament aquesta important col·laboració de les dues institucions esmentades.

Les activitats culturals desenvolupades durant el 2004 han estat les següents:

- Seminari d'Arqueologia 2004: "ANÍBAL DE CARTAGO, ENTRE EL MITO Y LA HISTORIA" impartit

pel Dr. Pedro Barceló Batiste, Catedràtic d'Història Antiga de la Universitat de Postdam (Alemanya), entre els dies 13, 14 i 15 d'abril, en el Saló de Pléns del Consell Insular, amb el programa següent:

- 1ª Lliçó: Aníbal , visión general del personaje
- 2ª Lliçó: Los mitos de la Segunda Guerra Púnica
- 3ª Lliçó: Aníbal en el mundo griego

Organització d'activitats i participació en la III FIRA DE LA CIÈNCIA I LA TECNOLOGIA, promoguda per la Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació. Aquesta fira va tenir lloc, primer, a Palma, entre els dies 29 d'abril i 1 de maig. Posteriorment, també es va celebrar a Eivissa, els dies 6, 7 i 8 de maig, al Recinte Firal. Aquesta Fira té com objectiu la difusió de l'interès per la ciència i la recerca, que en el nostre cas varem enfocar cap al patrimoni històric, intentant fomentar-ne el seu coneixement i la seva estima vers la societat en general, però sobre tot per la gent més jove, perquè sigui conscient de la seva importància. D'aquesta manera, es varen programar tallers diferents que poguessin agradar a tots els participants de les diferents edats i nivells educatius:

1.- Excavació simulada: Aquesta activitat, va ser la realització d'una excavació simulada a l'interior d'un hipogeu de la necròpolis del puig des Molins. Però, davant la impossibilitat de traslladar un hipogeu real al recinte firal, es va realitzar una reproducció el més fidelment possible. Els estudiants podien realitzar l'excavació de l'hipogeu utilitzant les eines i les tècniques bàsiques que utilitzen els arqueòlegs per a aconseguir coneixements històrics.

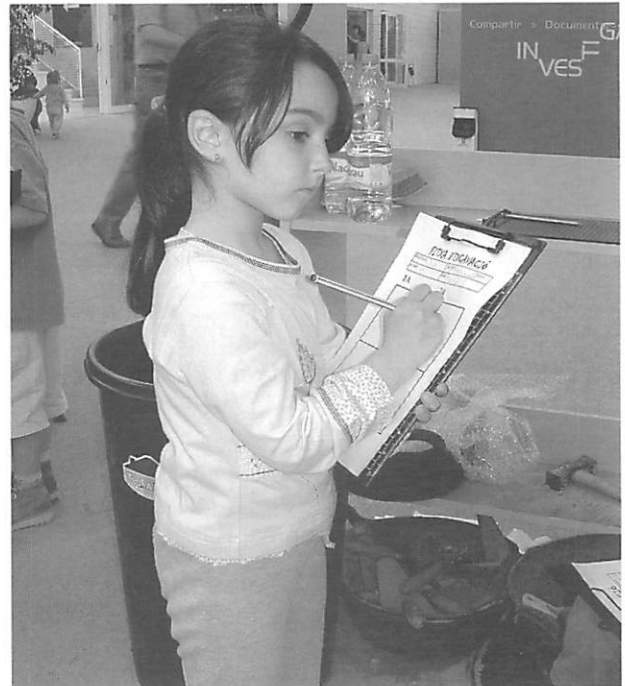
2.- Taller de restauració: Va consistir en una taula de restauració, on els nens i nenes varen poder aprendre, de manera senzilla i pràctica, les tècniques bàsiques de la restauració, posant especial atenció en la restauració dels objectes. Així, els estudiants varen poder netejar, reconstruir i reintegrar les ceràmiques fragmentades, amb els productes i les eines adequades.

3.- Activitats d'arqueologia experimental: En aquesta activitat els estudiants, a partir d'alguns elements trobats durant l'excavació arqueològica, varen poder reconstruir algunes tècniques de les formes de vida a l'antiguitat. D'aquesta manera, es va fabricar pa fent la mólta amb rèpliques de molins de pedra antics i se'l va coure en un forn; també es confeccionaren teixits amb tècniques antigues, mitjançant telers senzills de cintura.

4.- Tallers diversos: Finalment, la representació d'aquest museu en aquesta Fira va comptar amb altres tallers diversos que complementaven les activitats abans descrites:

- Taller de contacontes: Aquesta activitat es va dirigir al alumnes més petits, de no més de 8 anys. Varen consistir en contes o històries curtes sobre l'història antiga eivissenca com el déu Bes, la deessa Tanit, o sobre algun personatge fenici o púnic, etc..., amb la intenció de fomentar el coneixement i el respecte de la nostra cultura i els béns patrimonials entre els més petits.
- Taller d'arts plàstiques: També es va realitzar un taller d'activitats plàstiques on els més petits pintaren fitxes, dibuixos, figures etc, relacionades amb les històries contades.

Aquestes activitats es completaven amb plafons explicatius sobre la necròpolis del Puig des Molins (localització, usos històrics, etc), sobre la metodologia arqueològica i la de restauració, així com amb el material divulgatiu, tant gràfic com informàtic, que produeix el MAEF.

▲ Nens participant en les activitats del MAEF, durant la III Fira de la Ciència i la Tecnologia.

La mostra va tenir un gran èxit i l'oferta del Museu Arqueològic, que va estar baix la responsabilitat dels monitors Helena Jiménez (restauració), Carme Mezquida (arqueologia experimental) Santiago Marí (excavació) i Adriana Amorós (contacontes), va superar les nostres expectatives més optimistes quant a nombre de participants.

- Participació en l'organització d'activitats per a la celebració del Dia Internacional dels Museus, juntament amb el Museu d'Art Contemporani i els Museus Etnogràfics d'Eivissa i de Formentera, amb les respectives Associacions d'Amics. Aquesta celebració va tenir lloc el dia 18 de maig, sota el lema "Museus i Patrimoni immaterial". L'acte oficial va tenir lloc al Museu d'Art Contemporani i va consistir en la lectura d'un manifest conjunt de tots els museus de les Pitiüses, fent menció de la importància de aquests centres per a la cultura, la conservació del patrimoni i l'educació del nostres estudiants. A continuació es va celebrar un concert del grup Eivissa Sax Quartet del Patronat Municipal de Música, finalitzat el qual es

▲ Activitats al Puig des Molins durant la 4ª Setmana de la Ciència i la Tecnologia.

va convidar al públic assistent a un bufet commemoratiu del Dia Internacional del Museu.

- Col·laboració amb l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic en l'organització i realització del Taller d'Arqueologia Estiu 2004, dirigit als infants de 8 a 12 anys i de 12 a 14 anys, en torns setmanals, que es va realitzar des del dia 5 de juliol fins al 27 d'agost, amb un gran èxit de participació.
- Participació en l'organització d'activitats de la **4ª Setmana de la Ciència i la Tecnologia**, promoguda per la Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació del Govern de les Illes Balears. La seva ampla demanda va fer que es s'eixamplés la durada inicialment prevista d'una setmana a dotze dies, celebrant-se finalment entre els dies 8 i 19 de novembre. Per aquest motiu es varen organitzar tota una sèrie d'activitats amb l'objectiu de fomentar entre els estudiants de les nostres illes el coneixement del nostre passat i dels mètodes d'investigació per arribar al seu coneixement, a més de despertar i potenciar l'esperit científic i investigador. Una d'elles va ser anomenada "Quan els ossos parlen", que va consistir en la realització d'una excavació simulada a l'interior d'un hipogeu de la necròpolis del Puig des Molins, amb les mateixes eines i aplicant la metodologia científica i les tècniques de treball que utilitzen els arqueòlegs a la realitat. En l'excavació, els participants es varen centrar, sobretot, en la recuperació de les restes humanes. Després, al taller annex, sota la guia del monitor, es dedicaren a reconstruir els esquelets i aprendre com per mitjà dels ossos es poden obtenir dades sobre

els difunts de l'Antiguitat, ja sigui el sexe, l'edat, l'estatura, l'alimentació, causes de la mort, etc. Tanmateix, en el taller d'activitats plàstiques "Les terracutes púniques: color i joc", els escolars participants varen poder conèixer nombrosos exemples de terracutes trobades a l'illa d'Eivissa, i es varen centrar en la seva fabricació fent servir motlles de polièster per obtenir-ne reproduccions que després pintaren i decoraren, afegint les joies (arracades, collars, anells, etc.), per obtenir un aspecte semblant al que devien tenir les peces originals. Per últim, la Jornada de portes obertes, va consistir en la realització d'una sèrie de visites guiades amb grups de 20 persones, acompanyades per un monitor, fent un recorregut per la necròpolis, explicant els inicis de l'arqueologia al Puig des Molins, les característiques més importants de la necròpolis i les diferents fases històriques del jaciment, amb especial esment dels diferents tipus de rituals funeraris

- Organització de les **XIX JORNADES D'ARQUEOLOGIA FENÍCIO-PÚNICA** amb el títol "Guerra i exèrcit en el món feniciopúnic", que varen tenir lloc a la Sala d'exposicions de "Sa Nostra", des del dia 29 de novembre fins al 3 de desembre de 2004, amb el següent programa:
  - Poliorcètica y Guerra Naval en el Mundo Fenicio, pel Dr. Jaime Alvar Ezquerro, Catedràtic d'Història Antiga de la Universitat Carlos III de Madrid
  - La armada cartaginesa: El remo y el espolón en el Mediterráneo Occidental, pel Dr. Rafael Reboló Gómez, Professor associat de l'Àrea d'Enginyeria Aeronàutica de la Universitat Politècnica de Madrid
  - El Ejército cartaginés anterior a la segunda guerra Púnica, pel Dr. Jaime Gómez de Caso Zuriaga, Professor Titular d'Història Antiga de la Universitat d'Alcalá de Henares
  - El Ejército de Aníbal: similitudes y diferencias con otros ejércitos cartagineses y romanos de la Segunda Guerra Púnica, impartida pel Dr. Fernando Quesada Sanz, Professor Titular d'Arqueologia de la Universitat Autònoma de Madrid
  - Los Mercenarios Baleáricos, pel Dr. Adolfo J. Domínguez Monedero, Professor Titular d'Història Antiga de la Universitat Autònoma de Madrid

PUBLICACIONS

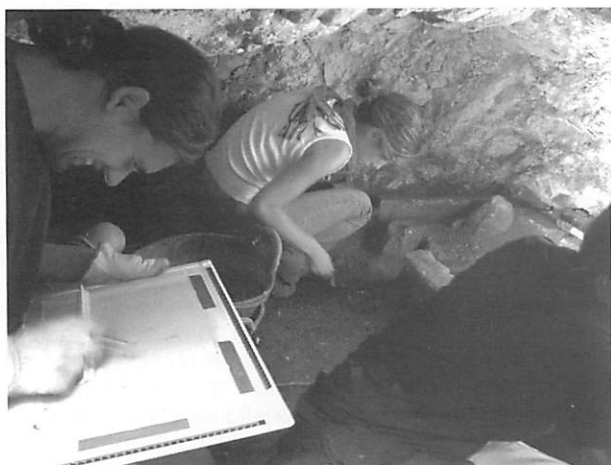
Durant l'any 2004, el Museu ha publicat dos nous volums a la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera:

- Rosa Mª Puig Moragón; Enrique Díez Cusí i Carlos Gómez Bellard: Can Corda. Un asentamiento rural púnico-romano en el suroeste de Ibiza. Núm. 53. Eivissa, 2004. 175 pp. amb figs. i làms.
- AAVV.: Colonialismo e Interacción Cultural: El impacto fenicio púnico en las sociedades autóctonas de occidente, XVIII Jornades d'Arqueologia Fenicio-púnica (Eivissa 2003). Núm. 54. Eivissa, 2004. 208 pp. amb figs. i làms.

Com ja és habitual, l'edició de les Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica ha rebut el suport econòmic de l'Obra Social i Cultural de "Sa Nostra", així com de l'Associació d' Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

EXPOSICIONS

- Col·laboració amb l'Organismo Autónomo de Museos y Centros del Cabildo de Tenerife y Caja Canarias, participant en l'exposició FORTUNATAE INSULAE, realitzada entre el dia 1 d'octubre i 31 de desembre de 2004. en la Sala d'Exposició de Caja Canarias, a Santa Cruz de Tenerife.

▲ Excavació dins d'un hipogeu durant la campanya de 2004.

En aquesta mostra es varen exposar una selecció de materials procedents dels museus locals canaris com el Museu Arqueològic de Tenerife, Museu del Puerto de la Cruz, Museu Canari de Las Palmas de Gran Canària o Museu de Betancuria. Tanmateix, s'exhibiren peces d'altres museus espanyols, com el Museu Arqueològic Nacional, Museu del Prado, Museu Arqueològic de Sevilla, Museu de Cádiz, Museu d'Empúries o el Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya; però també de museus italians, com el Museu Vaticà, el Museu della Civiltà Romana o el Museu Arqueològic de Nàpols. El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera hi va participar amb un total de vint-i-set peces, entre les que podem destacar els motlles del déu Bes, un vas zoomorf representant un colom, terracuites femenines, amulets, collars de pasta vítria i ceràmiques diverses, tant d'època púnica com romana.

D'aquesta exposició es va editar un complet catàleg, amb diversos articles d'investigadors, locals i foranis, plantejant la possible presència de poblacions púniques i romanes a les illes Canàries, atesa la seva situació estratègica i la riquesa de la pesca i d'altres recursos naturals, com la fusta o el murex, així com articles sobre les fonts clàssiques, comerç i mercats, navegació, pesca, salaons i porpra, etc. Igualment hi figura la fitxa amb la fotografia del 174 objectes que foren exhibits en aquesta mostra.

- Col·laboració amb el Badisches Landesmuseum de Karlsruhe, en la exposició HANNIBAL AD PORTAS. El poder i la riquesa de Cartago, que va tenir lloc entre els dies 24 de setembre de 2004 i el 30 de gener de 2005. En aquesta exposició, els organitzadors han presentat una nova visió de Cartago, al marge de les qüestions bèl·liques i la descripció de les hostilitats i enfrontaments, intentant posar de relleu els aspectes més positius de la civilització cartaginesa. Es varen exposar materials d'excavacions de tombes, santuaris i llocs d'habitat, tant de l'Orient fenici com de Cartago i el altres centres feniciopúnics d'Occident, a més de diverses maquetes, com la del port de Cartago, la ciutat de Kerkouane, la cambra funerària amb decoració pictòrica de la necròpolis tunisiana de Djebel Mlezza, etc.

Aquesta exposició ha comptat amb la col·laboració de museus de diferents països, com Espanya, Itàlia, Gran Bretanya, França, Líban, Tunísia i Alemanya, reunint un total de 608 objectes. Se n'ha editat un catàleg a tot color, amb articles delicats a la cultura cartaginesa a la Mediterrània i a la figura

d'Anníbal. També hi figura la fitxa amb la fotografia de totes les peces exhibides a l'exposició.

El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera va participar-hi amb materials de l'Illa Plana, es Culleram i totes les peces de l'hipogeu núm. 6 de la campanya d'excavacions de 1923 al Puig des Molins (terracuites, gerres, anforisc de pasta vítria, amulets, navalla d'afaitar, escarabeu, llumetes gregues i púniques, etc.), amb un total de quaranta i cinc peces.

EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES

La continuació del conveni signat entre el Govern Balear i el Diari de Ibiza, que va proporcionar la quantitat de 20.000 €, i a la subvenció de 4500 € concedida per la Conselleria de Cultura del Consell Insular d'Eivissa i Formentera, per l'altra, ha permès continuar les excavacions a la necròpolis del Puig des Molins, sota la direcció de Jordi H. Fernández i Ana Mezquida. La campanya, igual que l'any 2003, ha estat dividida en dues parts: Excavació i restauració de materials.

El treball de camp, es a dir, l'excavació pròpiament dita, en va realitzar entre el 29 de setembre fins el 30 d'octubre de 2004. Com en els anys anteriors, varen participar un total de 27 universitaris i llicenciats d'arqueologia, provinents de les Universitats de Madrid, Barcelona, València, així com estudiants de les Universitat de Lisboa, Universitat La Sapienza di Roma i la universitat de Tuscia di Viterbo a Itàlia, distribuïts en torns quinze dies. Els treballs s'han centrat en el sector anomenat D, en el que s'han obert cinc quadres més, de 3 x 3 metres. A més de tres hipogeus, també s'excavaren una fossa d'època islàmica, un enterrament infantil en àmfora d'època púnica i una incineració arcaica.

L'excavació dels hipogeus ha tornat a proporcionar gran quantitat de materials (ceràmica, vidre, metall, etc.), tant d'època púnica com romana, que ara estan en procés d'estudi per a la seva publicació. A més, es recuperaren nombroses restes òssies, que permetran conèixer aspectes diversos sobre l'antiga població ebusitana.

A part dels enterraments, una de les troballes més interessants que es va poder documentar va ser un paviment de calç i sorra, que possiblement està relacionat amb el tancament d'un dels pous d'hipogeu.

Per la seva part, la campanya de restauració es va dur a terme durant el mes de juliol al taller del museu, sota la supervisió de la restauradora Helena Jiménez, contractada temporalment pel Museu Arqueològic. En aquests treballs hi varen participar quatre recent llicenciats de l'Escola Superior de Restauració i Conservació de Béns Culturals de Madrid, que treballaren amb materials de ceràmica, vidre, metall, etc., apareguts durant les excavacions realitzades els anys anteriors. El número d'objectes, molts d'ells fragmentaris, tractats i restaurats en aquesta campanya ha estat de 76 peces i la seva relació es la següent:

Ceràmica (terracuites i gerres).....	12
Metall (sobre tot material de ferro , plom i plata)....	50
Vidre (ungüentaris)	12
Pasta vítria (ungüentaris).....	2

Eivissa, gener de 2005 ■

Informació de

MEMORIA DE LAS ACTIVIDADES REALIZADAS POR LA AAMAEF EN EL 2004

Ana Mezquida

Al igual que años anteriores, la Asociación ha realizado su programa de actividades de carácter cultural y divulgativo, además de continuar colaborando con el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

CURSOS Y CONFERENCIAS

Entre los días 16 a 20 de febrero se realizó un curso que llevaba por título LOS CELTAS, impartido por el Dr. Gonzalo Ruiz Zapatero, profesor de la Universidad Complutense de Madrid.

El programa fue el siguiente:

Día 16: "La construcción de los Celtas: de las fuentes clásicas a la arqueología".

Día 17: "Los Celtas de la Edad de Hierro: Hallstatt y La Tène".

Día 18: "Los Celtas en la Península Ibérica I: problemática sobre su origen y los Celtíberos".

Día 19: "Los Celtas en la Península Ibérica II: los pueblos celtas del occidente peninsular".

Día 20: "Los Celtas: investigación, percepción popular y 'uso público' de su historia".

Los asistentes al curso, como todos los años, recibieron un pequeño dossier con el resumen de las conferencias impartidas y un diploma acreditativo de su asistencia al mismo.

ACTIVIDADES DIDÁCTICAS

Este año se ha vuelto a realizar durante los meses de verano (julio y agosto) el Taller de Arqueología, que ya va por su cuarta edición. Esta actividad está orientada a niños de entre 8 y 14 años. Igual que el año pasado, se limpiaron y adaptaron dos pequeños hipogeos de fácil acceso para que se realizara en ellos la excavación simulada. También se introdujo en cada una de las cámaras un sarcófago con un esqueleto y su ajuar correspondiente (todo ello reproducciones muy fidedignas).

Además de la excavación, se volvió a realizar el recorrido por el interior de los hipogeos, que tanto éxito ha tenido en

todas las anteriores ediciones. Como novedad con respecto a los años precedentes, un día se dedicó a realizar un módulo de restauración, donde los niños entraron en contacto con el trabajo que realizan los restauradores con los materiales que se extraen en las excavaciones. También, se continuó con las actividades de elaboración de pan y tejido y se trabajó con arcilla, realizando copias de placas y tablillas con los nombres de los niños en fenicio. Los turnos continuaron siendo semanales, de lunes a viernes, con un total de diez niños por grupo y dos monitores Carmen Mezquida y Santiago Marí que fue relevado por Salvador Bohigues durante el mes de agosto.

REPRODUCCIONES

La Asociación ha continuado con la venta de libros, postales y reproducciones en las tiendas que tiene en ambos museos. El número de reproducciones que actualmente se están realizando es de ochenta y ocho, entre terracotas, molde, huevos de avestruz, anillos, pendientes, monedas, etc. Entre las piezas que más éxito de ventas tienen podemos destacar las terracotas púnicas como es el caso de la Tanit, el busto femenino de estilo jónico, así como las figurillas de Es Cuieram.

PUBLICACIONES

Se ha continuado con la realización del boletín Full Informatiu, que se edita trimestralmente. A través del él, y de las diferentes secciones que lo forman, el socio tiene información sobre noticias de actualidad relacionadas con la cultura, arqueología y patrimonio de la isla, de las actividades programadas por la Asociación, tanto las que realiza sola como en colaboración con el Museo, o de las nuevas publicaciones que editan el Museo y la Asociación. También se ha continuado con el apartado Galería de peces seleccionados que se empezó a realizar durante el año 2003 y que ha gustado mucho a los socios. Esta sección, recordemos aparece en el centro del boletín y está pensada para que se pueda recortar y coleccionar. En ella se recogen piezas que se encuentran en los fondos del museo y de las que se hace un pequeño estudio, además, se incluye una bibliografía para aquellos socios que deseen profundizar más en el tema. Durante el año 2004 las piezas seleccionadas fueron un huevo de avestruz procedente de la necrópolis del puig des Molins, una terracota procedente de la cueva de Es Cuieram, un escarabeo del puig des Molins y un ungüentario de vidrio romano de la colección Costa Picarol.

Además, el boletín continúa a disposición de los socios que quieran expresar en él sus opiniones y experiencias, en relación con el mundo de la Cultura.

La coordinación del Full Informatiu continúa a cargo de Ana Mezquida y en él sigue colaborando Jordi H. Fernández, Helena Jiménez y Carmen Mezquida, además de Rebeca López y María Jesús Jiménez

E
E
A
M
A
A
A
I

◀ Alumnos del taller de Arqueología 2004.

Grupo de socios de la AAMAEF en Palmira. ▶

que realizan funciones de confección en las labores de fotocopia, montaje, y envío.

Igualmente se ha continuado con la edición de la revista Fites, de la que éste es ya su quinto número.

VIAJES

En este pasado año 2004, la Asociación organizó un nuevo viaje, en esta ocasión a Siria, que se llevó a cabo entre los días 7 y 16 de noviembre. En él han participado un total de 15 socios, además de Cruz Sánchez, miembro de la Asociación de Amigos del Próximo Oriente y gran conocedora del país, quien hizo las veces de guía junto al guía sirio Eduardo Bacco.

El viaje comenzó recorriendo la ciudad de SHAHBA, que se dice patria del emperador Filipo el Árabe (244-249 d.C.). Allí nuestros socios pudieron admirar sus ruinas, que se conservan en tan buen estado, que incluso algunas casas de época romana han sido reformadas y todavía la población vive en ellas. Posteriormente pudieron visitar el templo de Helios en QANABAT y la impresionante ciudad romana de BOSRA, que sigue estando habitada hoy día y donde resulta espectacular el teatro del siglo II d.C. También pudieron ver la ciudad de PALMIRA, situada en un impresionante oasis,

DEIR-EL-ZOR y ALEPO recorriendo la ciudadela de Saladino. El viaje prosiguió con la visita al santuario neo-hitita de AIN DARA, la ciudad de EBLA, de donde proceden más de 17.000 tablillas cuneiformes, y la ciudad romana de APAMEA.

Al día siguiente se viajó a TARTUS, la ciudad fenicia de la isla de ARADOS y el templo y las monumentales sepulturas fenicias de AMRIT, además de la ciudad de UGARIT. También se visitó la extraordinaria fortaleza del KRAC DE LOS CABALLEROS, las monumentales norias de HAMA, así como las iglesias cristianas de la Virgen y de San Elias en HOMS y MAALULA, donde se puede escuchar el rezo del Padre Nuestro en arameo.

El último día se destinó a recorrer la capital de Siria, Damasco, visitando sus principales mezquitas, el Museo Nacional, el palacio Real y los zocos de la ciudad, para terminar la jornada con una cena-espectáculo con música y el baile típico de los derviches.

MOVIMIENTO DE SOCIOS

El número de socios a fines del año 2003 era de 205. Durante el año 2004 se han producido un total de seis bajas y seis altas, por lo que el número de socios se ha mantenido en 205. ■

Vine al Museu Arqueològic,
quasi cada dia és obert!!

**MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA**

Plaça de la Catedral, 3

**NECRÒPOLIS DEL
PUIG DES MOLINS**

Via Romana, 31

Horari d'estiu (del 16/03 al 15/10)
de dimarts a dissabtes de 10 a 14 i de 18 a 20 h

Horari d'hivern (del 16/10 al 15/03)
de dimarts a dissabtes de 9 a 15 h

Diumenges de 10 a 14 h.

Dilluns i festius tancat.

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA